Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 27, İstanbul 2012, 77-124.

AYAZ İSHAKÎ (1878-1954) VE TÜRKİYE'DE TÜRKÇÜLÜK FİKRİNİN EVRİMİ

Ahmet KANLIDERE[*]

ÖZET

Üretken bir yazar ve eylem adamı olarak Tatar fikir ve siyaset hayatını yönlendiren aydınlardan olan Kazanlı Ayaz İshakî, Türkiye'ye ilk olarak Meşrutiyetin ilanından hemen sonra gelmiş ve Jön Türk çevreleriyle sıkı bir ilişki kurmuştur. Gerek Türkiye'de bulunduğu sırada yazdıklarıyla, gerekse dışarıdan gönderdiği makalelerle Türk dilinin sadeleştirilmesi konusunda yapılan tartışmalara aktif bir şekilde müdahil olmuş, Kazan Tatarlarının millî edebiyatı geliştirmek yolunda Osmanlı Türklerine rehberlik edebileceğini ileri sürmüştür. Tatar edebiyatındaki halkçılık akımının geliştirici etkilerini Türk kamuoyuna sunarken Osmanlı edebiyatındaki seçkinci eğilimleri eleştirmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise yeni bir ümit ve biraz değişik bir söylemle Türk siyasilerini ve aydınlarını yönlendirmeye çalışmıştır. Türkiye'nin Türk Dünyası için rehberlik üstlenebileceği, kültürel ilişkileri ve ortak noktaları geliştirilebileceği yolunda görüşler öne sürmüştür. Yeni Türk devletinin dış Türklere ve Sovyetlerin onları ayrıştırma projelerine ilgisiz kalmaması, onlara yönelik politikalar üretmesi için telkinlerde bulunmuştur. Ayrıca, Türk inkılâpları hakkındaki bazı çekincelerini, Türk kadınının hayatında atılacak hızlı adımların doğurabileceği sakıncaları, Latin alfabesini kabulün Türk Dünyasına getirebileceği problemleri tartışmıştır. Ayaz İshakî'nin kendine has bir içtenlik, açıklık ve cesaretle yazdığı bu yazılar günümüzde de önemini korumaktadır. Onun hakkında birçok yazı yayınlanmış olmakla birlikte, Türk basınında yazdıkları incelenmemiştir. Bu makalede, onun Türk basınında yazdığı bütün yazıları taramak ve analiz etmek suretiyle A. İshakî'nin sunduğu değişik perspektifler ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Ayaz İshakî, Kazan Tatarları, halkçılık, modern Tatar edebiyatı, Türkçülük, Genç Türkler.

[*] Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. *ahkanlidere@hotmail.com.*

Kazanlı Ayaz İshakî

MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE

Ayaz İshakî, Kazan Tatarlarının en önemli fikir adamlarındandır. Edebiyatçı, tenkitçi ve gazeteci olmasının yanında bir önder ve eylem adamıdır. 1900 yıllarından başlayarak yazdığı tiyatro eserleri ve fikir yazılarıyla ülkesinde çok tanınan bir yazardı. Sovyet döneminde uzun süre kötülendi veya yok sayıldı.[1] 1989'dan itibaren aklandı ve yavaş yavaş yeniden Tatar fikir hayatındaki yerine iade edildi. Tataristan İlimler Akademisi onun eserlerini 15 ciltte yayınlamayı planlamıştır; şu ana kadar bunun (*Gayaz İshakıy: Eserler*, I-VIII, XI, Kazan, 1998-2011) 9 cildi yayınlanmıştır. Ülkemizde İshakî, Türk Dünyasıyla ilgilenenlerce bir dereceye kadar tanınmaktadır. 1979'da yayınlanan *Muhammed Ayaz İshakî, Hayatı ve Faaliyetleri* adlı eser onun hakkında yapılmış en iyi derlemedir. Bunların dışında makaleler yazıldı ise de bunlardan hiçbiri onun Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi Türk basınında yazdıklarını bir bütün olarak ele alıp

[1] 1920'lerin başında Tataristan'da A. İshakî'nin edebî hizmetlerinden bahsetmek mümkündü. Ancak, zamanla onun hakkında karalamalar başladı ve bu giderek arttı. 1930'larda ise onun ismini anmak bile tehlikeli bir hal almıştı (B. Musabay, "Tatar Sovyet Basınında Ayaz İshakî," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, tertip edenler: Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay-İshakî, Hasan Agay, Ankara 1979).

incelememiştir.[2] Halbuki bu yazılarda onun Türk Dünyasının fikir ve kültür tarihi açısından çok önemli analiz ve gözlemleri yer almaktadır. Özellikle Türk birliği düşüncesinin Meşrutiyet ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki evriminin anlaşılmasında onun yazdıkları çok önemlidir. Dolayısıyla, bu araştırmamızda Ayaz İshakî'nin Türkiye basınındaki yazılarının içeriğini analiz ederek onlarda ne tür yaklaşımlar sunduğunu, nasıl tepkiler gördüğünü ortaya koymaya çalışacağız.

Dilde halkçılık düşüncesi

İshakî, Meşrutiyetin ilanından hemen sonra, 1908 sonunda veya 1909 yılı başında İstanbul'a gelir ve burada 4 ay kadar kalır. Rusya'daki aktif hayatını burada da sürdürür. Bu kısa süre içinde önde gelen siyaset ve fikir adamlarıyla görüşür. Bir dergi çıkarmağa teşebbüs etse de bundan olumlu bir sonuç çıkmaz. Bu sıralarda İstanbul, Rusya ve Türkistan'dan gelen aydınların kıblesi olmuştu. "1908'de İttihat ve Terakki Partisi Osmanlı idaresini ele geçirince Bismark hükûmeti modelinde bir güce erişmişiz hissine kapıldık" demesi onun bu dönemde ne kadar ümit dolu olduğunu göstermektedir.[3]

Meşrutiyet döneminde Osmanlı ve Rusya Türkleri arasındaki kültürel ilişkiler en üst düzeye ulaştı. Rusya Türklerinin gazete ve dergileri Türkiye'ye serbestçe giriyor, Türk basını da Rusya Türklerine gidiyor, böylelikle fikirler birbirine yakınlaşıyordu. O zaman Türkiye'yi yöneten Enver ve Talat Paşalar da bu yakınlaşmayı destekliyorlardı.[4] Her yönüyle uygun olan bu şartlar içinde, Rusya'dan gelen Türk kökenli yazarlar ve o coğrafyaya ilgi duyan Osmanlı aydınları elbirliği içinde Türk dilini, kültürünü, tarihini incelemeyi ve bu yakınlaşmayı geliştirmeyi amaçlayan Türk Derneği'ni kurdular. 1908 Kasımında Yusuf Akçura, Necib Âsım ve Veled Çelebi'nin sadece kültürel nitelikli faaliyetler yürütmek amacıyla

---

[2] Feyziye Abdullah Tansel, bir kitap tanıtımı yazısında, Ayaz İshakî'nin İstanbul yılları hakkında kısa fakat özlü bilgiler vermiştir ("Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyeti", *Belleten*, XLVI/181 (1982), s. 161-164).

[3] Hatice Şirin, "Ayaz İshakî'nin Bir Mektubu", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 11 (2001), s. 120.

[4] Bu durum I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar devam etti (Hatice Şirin, a.g.m., s. 118-119).

kurdukları Türk Derneği, konferanslar düzenliyor, Türk dilinin sadeleştirilmesi, Rusya Türkleri ile dil ortaklığının geliştirilmesi yönünde çaba gösteriyordu.[5]

Dilde sadeleştirme eğilimine karşılık, bu çabaları anlamsız, hatta tehlikeli bulan bir çevre de vardı. Bu eğilimin kökleri II. Abdülhamid döneminin sonlarına dayanıyordu. *Servet-i Fünûn* dergisi (1896-1901) çevresinde toplanan edebiyatçılar, Batı edebiyatından etkilenerek yeni bir akım (Edebiyat-ı Cedide) oluşturdular. Sanat için sanat yapma eğiliminde olan bu kesim, seçkinlere ait bir edebiyat geliştirdiler; halka seslenmek gibi bir endişeleri yoktu. Hüseyin Cahid, Hâlid Ziya, Tevfik Fikret ve Cenab Şehabeddin gibi sanatçılar bu akımın en tanınmış temsilcileridir. Ortaya koydukları edebi eserlerde konuşma dilinden uzaklaştıkları, Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalara gereğinden fazla yer verdiler.[6] Bu dönemde sanat yapma ve süsleme tarzının moda hâline geldi. Toplumsal problemlere ilişkin "tehlikeli" fikirlerin kısıtlandığı ve bastırıldığı bu dönemde edebiyatçılar rejimin serbest bıraktığı zararsız konulara yöneldiler.

II. Meşrutiyet döneminde baskının kalkmasına rağmen sanat için sanat görüşü varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde güçlenen Türkçülük görüşüne sempati duyan yazarlar ise bu akımı kozmopolit ve elitist olmakla suçlamışlardır. Türkçülerin dil, kültür ve tarih anlayışı da farklılaşmıştı. Onlar Osmanlı tarihinden ziyade Türk kavminin en eski tarihine ve Orta Asyalı kökenlerine ilgi duyuyorlardı. Halk dilinin esas alınmasını savunurken, aslında Türklüğün öne çıkarılmasını ve Rusya'da yaşayan Türk halklarıyla kültürel ilişkilerin geliştirilmesini arzulamaktaydılar.

Türk Derneği'nin sadeleştirme girişimlerini küçümseyen *Servet-i Fünûn* çevresi ise, Osmanlı edebî ve lisanî zevkinin korunmasından yana bir tavır ortaya koyuyorlardı. Onlar, dili halkın anlayacağı derecede ba-

---

[5] Daha sonra derneğe yeni üyeler de katılmışlardı. Türkiye'den Ahmed Midhat Efendi, Emrullah Efendi, Bursalı M. Tahir Bey, Ârif Bey, Köprülüzâde Fuad, Boyacıyan Agop ve Antuan Tıngır bunlar arasındaydı. Rusya Türklerinden ise İsmail Gasprinski, Korkmazoğlu Celal, Akyiğitoğlu Musa, Ayaz İshakî, Azerbaycanlı Yusufbeyzâde Nesib, Ağaoğlu Ahmed ve Hüseyinzâde Ali derneğin üyelerindendi.

[6] Cevdet Kudret, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, II, 399-402.

sitleştirmek yerine halkın kültür seviyesini yükseltmek gerektiğini savunuyorlardı. Sadeleşme karşıtlarının temel iddialarından biri bu idi. Onların gözünde halkın diline inmek lisanı kabalaştıracak ve güzelliğini mahvedecekti. Sadeleşme karşıtlarından olan Süleyman Nazif'in (1870-1927) yazısı dil konusunda yeni bir tartışmayı başlatmıştı. Osmanlı dilini Çağatay Türkçesine yakınlaştırma eğilimini tehlikeli bir irtica olarak niteliyor ve bunu dili yedi asır geriye götürmek olarak görüyordu. Osmanlı Türkçesinin dört-beş bin kilometre uzağa (Türkistan'a) taşınmaya çalışıldığını ifade ederek: "Biz Buharalı değiliz ve olamayız" diyordu.[7] "Kavmiyet muhabbetini aşırıya vardıran" Türk Derneği üyelerinin (Ayaz İshakî bunlardan biriydi) bu yoldaki gayretlerini eleştirirken, "ecdâdımızın Asya-yı Vüstâ'dan firar ederken kargaşalığa tesadüfle getiremedikleri kelimâtı bulmak bir hizmettir" dedikten sonra, bu kelimeleri yerleştirmek uğruna altı asır boyunca kullanılan kelimeleri feda etmenin insafsızlık olacağını söylüyordu.

Süleyman Nazif, Türkistan Türklerine karşı hiçbir yakınlık duymadığını da açıkça beyan ediyordu. Osmanlı dilinin Buhara'da konuşulan Türkçeden büsbütün başka olduğunu, Osmanlıların zevk, fikir, hayat tarzı ve alışkanlıkları bakımından Orta Asya'dan tamamen ayrıldıklarını söylüyordu. Onun fikrince bu ayrılık sadece dilde değildi; "damarlarımızda da Turanîler kadar Aryanîler ve Sâmîlerin kanları bulunuyor" diyor, Osmanlıların dil ve diğer zevklerinin başka bir vadide oluştuğunu ve karar kıldığına inanıyordu. Ona göre, Türklük konusunda ilmî çalışmalarıyla tanınan Necib Asım Bey'in makaleleri ne kadar âlimâne olursa olsun, Cenab Şehabeddin'in eşsiz güzellikteki yazıları kadar insanın gönlünü okşayamazdı. Aynı şekilde, Mehmed Emin Bey'in manzumeleri "Etrâk-i mâsumu'l-idrâki ne derecelerde girye-bâr-i tahassüs ederse etsin," Tevfik Fikret'in şiirleri kadar Osmanlı zevkini ve hayalini yansıtamazdı. Süleyman Nazif, sadeleşme konusunda vaktiyle Şemseddin Sami Bey ile de fikir ayrılığına düşmüştü.[8] Zira, Şemseddin Sami İstanbul Türkçesini ana vatanı ve kaynağı olan Türkistan'dan uzaklaşmış ve dolayısıyla bozulmuş bir Türkçe olarak görüyordu. Bu yüzden, Osmanlı Türkçesinin

[7] Süleyman Nazif, "Lisan Meselesi: Halil Rüşdü Beyefendi'ye", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Sayı 43, 12 Temmuz 1909, s. 4.

[8] S. Nazif, a.g.m., s. 4.

yabancı unsurlardan arındırılmasını ve onlardan boşalacak yerlerin Çağatayca ve Anadolu Türkçesinde kullanılan kelimelerle doldurulması gerektiğini savunuyordu.[9]

Rusya'da fikir tartışmalarına çok alışkın olan Ayaz İshakî, derhal Türkiye'deki dil tartışmalarına katılır ve Süleyman Nazif'e bir cevap yazar.[10] Yazısının başında bu meselenin Türklük Dünyası için hayati bir konu olduğunu belirttikten sonra, Süleyman Nazif ve fikirdaşlarının İstanbul'un yüksek tahsilli, Arap ve Fars gramerlerini bilen 3-4 bin okuyucu için yazdıklarını ve bu küçük grubun kullandığı dili "Türk dili" zannettiklerini söyler. Ayaz İshakî'ye göre, Osmanlı aydınlarının yazdıkları dil Türkçe değildi; saray çevresinde toplanan küçük bir zümrenin birçok dilden uydurduğu özel bir dildi. Bu dil sadece Türkiye dışındaki Türklere değil, Anadolu halkına da yabancıydı. Osmanlı aydınları Katolik papazların asırlar önce yaptıklarını yapıyorlardı: Katolikler, Latin dili dışındaki bütün dilleri "kaba dil" olarak görüyor, o dillerde kutsal kitapların fikir ve maksadının anlaşılamayacağını ve bu kitapların avâm için değil, havâs için olduğunu iddia ediyorlardı.[11] Protestanlar ise Kutsal Kitabın ve diğer dinî kitapların halk tarafından anlaşılmasının esas olduğu fikrindeydiler.

Ayaz İshakî, Rusya Tatarlarının bu tür tartışmaları 1903-1904 yıllarında yaşadıklarını, sadeleşme karşıtlarının vaktiyle aynı Osmanlı yazarları gibi gerekçeler ileri sürdüklerini, fakat 3-4 sene sonra yenilgiyi kabul ettiklerini yazar. Osmanlı Türkleri de Tatarların yolundan gitmeli, Fars dilinin şirinliğini Farsçaya, Arap dilinin güzelliğini Arapçaya bırakıp, kendi 'kaba' Türk lisanlarıyla uğraşmalıydılar. Edebiyat halkın anlayacağı tarzda yazılıp onların çıkarlarını korumalı ve halkın edebiyatı olmalıydı. Ağır bir dille yazanlar yakın bir gelecekte okursuz kalacak, yazdıkları kitaplar sokaklara atılacaktı. Ayrıca, halk aydınlatılmadığı takdirde hurafelerle zehirlenmeye devam edecek, aydınların ilerlemeci hareketlerine

---

[9] Mesut Şen, "Tanzimat Aydınlarının Çağatay Türkçesine Bakışı ve Şemseddin Sami'nin Tesiri," *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı 17 (Bahar 2005), s. 216-217, 221-224.

[10] Kazanlı Ayaz, "Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkâr Muharrirlerinden Süleyman Nazif Bey'e", *Sırât-ı Müstakîm*, II/46, 9 Temmuz 1325/22 Temmuz 1909, s. 316-317.

[11] Kazanlı Ayaz, "Lisan Meselesi," s. 316.

daima karşı çıkacak ve 31 Mart gibi tepkisel olayları çıkarmada güçlük çekmeyecekti.[12]

Bu yazının üzerinden çok geçmeden *Servet-i Fünûn* yazarlarından Ali Nusret Bey[13] de tartışmaya katılır. Ayaz İshakî ve diğer sadeleşmecileri kast ederek: "zavallı lisanımızı yeni baştan sefil ve üryan etmek istiyorlar" der. Sadeleştirmecilerin Arapça ve Farsça kelimelere düşmanca baktıklarını söyledikten sonra, bunların dili dört-beş asır geriye götürmek istediklerini ve Osmanlı Türkçesini Asya çöllerindeki Türk ve Tatar kavimlerinin *ham diline* benzetmek istediklerini öne sürer. Dili halkın seviyesine indirmek ve halk için yazmak iddiasını küçümseyen Ali Nusret Bey'e göre bu, "havâsı avâmın cehline bağlayıp da girdâb-ı izmihlâle doğru çekip sürüklemek" idi.[14]

Ayaz İshakî buna ikinci bir makale ile karşılık verir.[15] Ali Nusret Bey'in makalesindeki 1440 kelimenin yalnız 368'inin Türkçe olduğuna dikkat çeker.[16] Onun Arapça ve Farsça terkiplerle, kapalı cümlelerle dolu olan yazısını birkaç defa okuduktan sonra, güçlükle tahlil edebildiğini ve bütün bunlardan iki iddiayı seçebildiğini söyler: 1. Osmanlı Türkçesi güzelliğini Arap ve Fars dillerinden alınan kelimelere borçludur. 2. Açık ve bayağı kelimelerle söylense bile halk yine anlayamaz.

Özellikle ikinci iddia, "halk anlayamaz" ifadesi İshakî'yi çok rahatsız eder. Buna cevaben: "Avam idrak edememişse neden Avrupa'nın büyük avâm mesleği meydana gelmiş? Demek, oranın avâmı anlıyor, idrak edebiliyorlarmış. Öyle ise niçin bizim Türk avâmımız anlamayacak?" der ve

---

[12] Kazanlı Ayaz, a.g.m., s. 316-317.

[13] Ali Nusret Bey (1872-1912), tanınmış yazarlardan olup Cenap Şahabeddin'in küçük kardeşidir. İstanbul Erkek Muallim Mektebinde ve değişik liselerde edebiyat dersleri okuttu. Arap, Fars ve Fransız dillerini bilen Ali Nusret, Çalışkan, dürüst ve sağlam karakterli bir kimseydi. İ. A. Gövsa onu şöyle tanımlamaktadır: "Uslûbu biraz yüklü olmakla beraber, fikirleri mizacı gibi dürüst ve sağlamdı. Çalışkan ve dil lâübaliliklerine karşı titiz, tam manasile bir dil ve edebiyat hocasıydı" (İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* İstanbul, 1946, s. 36).

[14] Ali Nusret, "Tezyîn-i Lisan ve Üslûb-ı Beyân," *Servet-i Fünûn,* XXXVIII/948, 23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909, s. 179-182.

[15] Kazanlı Ayaz, "Lisan Meselesine Dair," *Sırât-ı Müstakîm*, II/50, 6 Ağustos 1325/19 Ağustos 1909, s. 380-381.

[16] Kazanlı Ayaz, a.g.m., s. 380.

arkasından ekler: "Siz avam için kitaplar yazdınız, risaleler neşrettiniz, mektepler açtınız da anlamadılar mı? Muharrirleriniz onlara âli fikirler anlatmak istediler de avam: 'Bu fikirleriniz pek âli, bize bayağı fikir veriniz' dediler mi? Mehmed Emin [Yurdakul] Bey'in şiirlerini anlayanlar sizin yazdıklarınızı anlamazlarsa bundaki kabahat fikrinizde olmayınca dilinizde olmak lazım gelmez mi?" der. Eğer halkın anlayış seviyesi yükselememişse bundaki en büyük suçun görevlerini yerine getirmeyen aydınlarda olduğunu yazar.

Yetiştiği Rus ortamının etkisiyle zihni halkçılık fikirleriyle dolu olan İshakî, siyasi ve sosyal fikirlerin halka anlatılmasının çok önemli olduğunu düşünüyordu. Onun fikrince, Osmanlılar arasında fikrî gelişmenin olabilmesi için en büyük şart halkın aydınlatılmasıydı. Bunun da en önemli vasıtası dil idi. Ülkenin gelişmesi, halkın fikirlerinin yenilenmesiyle mümkün olabilirdi. Bundan dolayı, Türk aydınları yazdıkları her makaleyi Anadolu halkının anlayacağı bir dille yazmalıydılar. Cahil halkın fikrini açmak, onların uyuşmuş zihinlerini harekete geçirmek ve onları gelişmenin önünde bir engel değil, ilerlemeci fikirlerin koruyucusu yapmak gerekiyordu. Bu da ancak sade ve basit bir dil yoluyla halkla iletişim kurulduğu takdirde mümkün olabilirdi. Dili sadeleştirmenin başka yararları da vardı: Osmanlı Türklerinin edebiyatı yalnız İstanbul'daki dar bir çevreyle sınırlı kalmayacaktı; anlaşılır bir dille yazılan eserler Anadolu köylerinde, Kafkasya dağlarında, Azerbaycan şehirlerinde ve Volga boyundaki kıraathanelerde okunabilecekti. Bu sayede, Nâmık Kemal, Abdülhak Hâmid ve Hâlid Ziya gibi yazarların eserleri yirmişer, kırkar bin basılabilirdi. Yazarlar kalemleriyle hayatlarını kazanabilir, edebiyatla alakası olmayan devlet memurluklarını bırakıp hür birer yazar olabilirlerdi.[17]

Kazan Tatarları ve Osmanlı Türkleri

İshakî, Osmanlı Türklerinin "Rusya İslamları" (yazar bunu "daha doğrusu Rusya'da yaşayan Türk kavimleri" diye açıklıyor) hakkındaki bilgilerinin gayet az olduğunu ve bu bilgilerin de doğruluğunun şüpheli olduğunu gözlemlemiştir. Bu yüzden, öncelikle bu iki büyük Türk gru-

[17] Kazanlı Ayaz, a.g.m., s. 381.

bunun birbirini tanımasını sağlamayı ("aralarında muârefe peyda etmek") gerekli görür. Rusya Müslümanlarının sosyal, siyasî ve kültürel hayatı hakkında Osmanlı Türklerini bilgilendirmek amacıyla 1909 Ağustos ayı sonunda *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde 5 sayı devam eden "Rusya Müslümanları" adlı bir yazı dizisi kaleme alır.[18]

Bu makalesi, o dönemde Rusya Müslümanlarının veya Rusya'da yaşayan Türk kavimlerinin nasıl göründüğünü yansıtması bakımından önemlidir. İshakî onları şöyle anlatır: Millîyet bakımından Türk olmakla beraber, Rusya'nın değişik yerlerine dağılmış bulunan bu kavimler değişik adlarla anılmakta ve küçük dil farklarıyla birbirinden ayrılmaktadırlar. Komşu kavimlerin dillerinin ve edebiyatlarının etkisiyle bunların sosyal ve kültürel hayatlarında büyük farklar oluşmuştur; bazıları hâlâ göçebe bir hayat sürerken, bazıları uygarlığın en yüksek basamaklarına kadar yükselmiş ve gelişmiş bir edebiyat ortaya koymuşlardır. İlginçtir, yazar bunlara "Umum Rusya Müslümanları" veya "Rusya Türkleri" adını vermek ve bunların medeniyetleri ve edebiyatları hakkında genel bir hüküm çıkarmak istemez; bunların kültürel ve sosyal durumlarının ayrı ayrı incelenmesi gerektiği kanaatindedir. Türk kavimlerinden bahsederken de bunları Rusya'da söylendiği adlarla, tek tek ele almayı tercih eder.

Makalenin en dikkate değer noktası, yazarın Kazan Tatarlarına verdiği müstesna yerdir. Onun kelimeleriyle, Rusya'daki Türk kavimlerinin "en faalleri, istiklal için en ümitlileri, cismen ve ruhen en sağlamları" Kazan Tatarlarıydı. Yazar, sözlerini XX. yüzyıl başında Tatarların toplumsal yapısını irdeleyerek devam eder. Tüccar sınıfı için "bu sınıf ahalimizin en maarifperver, en münevver sınıfıdır" der. Onların ticari rekabette yenilmemek için, ticaret yaptığı halkların dillerini, âdetlerini bilmek zorunda olduklarını belirtir. Bunların köyden köye kitaplar taşıyarak fikirlerin aydınlanmasına ve medeniyetin gelişmesine hizmet ettiklerini söyler. Buradan, amele sınıfına geçip onların şehirlerdeki fabrikalarda çalıştıklarını, fakat köylerine bağlı kaldıklarını belirtir. Bunlar şehirdeki medeniyeti köylere getirdikleri gibi, şehrin kötü ahlakını, bozukluklarını da köylere taşımaktaydılar. Böylelikle, sosyal hayatta büyük değişikliklerin olmasına yol açıyorlardı.

---

[18] Ayaz İshakî, bunlardan sadece Kazan Tatarları hakkında oldukça ayrıntılı olarak yazmış, yazının devamını getirememiş veya getirmemiştir.

Makalesinin ikinci kısmında eski eğitim sisteminin etkisizliğini ve zayıflığını eleştirdikten sonra, son yıllardaki gelişmelerden ve ıslah faaliyetlerinden bahseder. Fakat 1907 ortasından beri Rusya'da hâkim olan istibdat rejimi bu gelişmelerin serbest ve doğal bir şekilde ilerlemesine engel olmaktaydı. "Bu boyunduruk altında terakki mümkün mü? Hükümet yine karşımıza çıktı" dedikten sonra, okulların basit bahanelerle kapatıldığını, muallimlerin hapsedildiğini veya sürgüne gönderildiğini anlatır. Gazete çıkarmaya izin verilmemesine, kitap yayını konusunda engeller çıkarılmasına rağmen Tatar yazarların kalemlerini bırakmadığını, bütün güçlerini halkı aydınlatmaya verdiklerini söyler. Bu sayede, 10-12 yıl içinde birçok eser ortaya çıkmış, fikrî seviye yükselmiştir. Düşünceler genişledikçe, muhâkeme dairesi genişlemiş, fırkalar çoğalmıştır.

Bu noktada Kadimcilerin engellemelerine de değinir. Kadimciler ve Ceditçiler arasındaki kavga epey uzamış, çatışma genişleyerek bütün Tatar hayatını doldurmuş ve halk ikiye bölünmüştü. Rus-Japon Savaşı ve sonrasında 1905 İhtilâli çıktıktan sonra eskilik taraftarları yenilmiş, yenilikçiler büyük bir fırka olarak ortaya atılmışlardı. Yazar, son durumu özetlerken, Kadimcilere atıf yaparak "evvela hücum edenler şimdi kendilerini muhafazaya mecbur kaldılar"[19] der. Onun bu anlatımının, yenilikçi Tatar aydınlarının görüşünü ve yaklaşımını yansıttığını hatırdan çıkarmamak gerekir. Kadimcilerin niçin ısrarla bu yenileşme girişimlerine karşı çıktıkları ve ne tür kaygılarla bu tepkileri gösterdikleri onu ilgilendirmez.

Ayaz İshakî, Osmanlı yazarlarını ve zihniyetini de eleştirir: "Rusya Tatarları"nın ruh hâlleri ve düşünceleri Osmanlılardan, özellikle de İstanbul ahalisinden çok farklıydı. Osmanlı Türklerinde en çok dikkatini çeken şey, "mesleksizlik" (ideal eksikliği) durumu idi. Tatarlarda ise durum tam tersiydi: "Biz hepimiz ideal (*gaye-i hayal*) ile yaşıyor ve ideal dairesinde toplanıyoruz. Takip ettiğimiz ideal için büyük fedakârlıklar da ediyoruz. Her şeyden mahrum bile kalsak mesleğimizi muhafaza ediyoruz. Bizde Osmanlı Türkleri gibi elbise değiştirircesine meslek değiştirmek hiç yoktur" der. Tatarlardaki ideal tutkusunun gazetelerine de yansıdığını söyler. Onlar gazeteye başka bir gözle baktıklarını, her bir gazetenin belli bir grubun görüşlerini yaymaya çalıştığını, gazete idarelerinin belli bir

[19] Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları: Tatarlar," *Sırât-ı Müstakîm*, III/55, 1 Eylül 1325, s. 48.

görüşün kulübü olduğunu, yazarların ise belli görüşlerin fedaileri olduklarını söyler.[20]

A. İshakî'nin dikkatini çeken diğer bir husus ise onun Osmanlı yazarlarında gördüğü muğlaklık hissi ve anlamsız övgü düşkünlüğüdür.[21] Tatarlar ise tam tersine, her şey hakkında açık fikirler beslemeyi sever, dumanlı, anlaşılmaz söz ve ibarelerden hoşlanmazlardı. Bir tenkit yazdıklarında veya söz söylediklerinde, hatta felsefî bir görüş ortaya koyduklarında bile hep açık ve anlaşılır olmayı tercih ederlerdi. Yazar, bu iddiasını daha da ileriye vardırır: "Bizim dimağımızda gayet büyük tahlil kuvvesi [gücü] olduğundan biz her fikri tahlile başlıyoruz ve tahlilden sonra büyük tenkitlere girişiyoruz" der. Tatar gazete ve kitaplarındaki eleştirel yazıların çokluğunu buna örnek gösterir.

Osmanlı Türklerinin millî bir edebiyat oluşturamamış olduklarını ileri süren A. İshakî, Osmanlı edebiyatının 30-40 yıldır Fransız taklidi romanlarla meşgul olduğunu,[22] Osmanlı yazarlarının millî edebiyata ait utanacak derecede az kitap yayınladıklarını söyler. Buna karşılık Tatarların son 10-12 sene içinde edebî ve millî değer bakımından millî servet denebilecek edebî birikim meydana getirdiklerini belirtir.

Bu arada, İstanbul'daki halkçı fikirlerle dolu bir avuç Tatar gencinin yürüttüğü kültür faaliyetleri ile öne çıktıklarını görerek sevinir. 1909 yılı Sonbaharında İstanbul'dan Kazan'a yolladığı "İstanbul Mektupları" adlı yazısında, Tatar Talebe Cemiyeti'nin faaliyetlerinden bahseder.[23] İstanbul'a geldiği daha ilk günden itibaren onlarla temas kurar. Rusya'dan gelen ve güç şartlar altında burada eğitimlerini sürdüren bu idealist gençlerin, eğitimlerini tamamladıktan sonra vatanlarına dönüp halka hizmet etmek fikrinde olduklarını heyecanla anlatır. Bu dernek İstanbul'un en

---

[20] Kazanlı Ayaz, a.g.m., III/56, 17 Eylül 1325/30 Eylül 1909, s. 62.

[21] İshakî bu durumu şu sözlerle ifade eder: "Bir fikir hakkında, bir kitap hakkında biz sizin gibi hiç manayı hâiz olmayan cümleler uydurmayı ve sonradan 'güzel, çok güzel' medhleriyle bu manasız cümleleri medh ü senâ eylemeyi hiç kabul etmiyoruz" der (Kazanlı Ayaz, a.g.m., *Sırât-ı Müstakîm*, III/56, 17 Eylül 1325/30 Eylül 1909, s. 61).

[22] Osmanlı edebiyatının daha ziyade Madam Katrini, Madmazel Mari ve Mösyö Jurjek gibi roman kahramanlarının aşk ve trajik hikâyeleriyle uğraşmakta olduğunu söyler (Kazanlı Ayaz, a.g.m., s. 61).

[23] Ayaz, "İstanbul Mektupları," *Yoldız*, no. 457, 15 Oktabır 1909.

büyük âlimlerini davet edip, dil, Türk tarihi ve Rusya Türklerinin hayatı konularında konferanslar vermektedir.

A. İshakî, 1910 yılında Türk Derneği'nde verdiği bir konferansta yeni Tatar edebiyatının özelliklerinden söz ederken Osmanlı Türklerini eleştirmeyi sürdürür.[24] Ona göre Osmanlılarla Rusya Tatarları arasındaki en bâriz farklardan biri, devlet memurluğuna bakışlarıydı. Tatarlar devlet işlerinde çalışmayı sevmiyor, devlet memurluğunda bulunanlara hıyanet ediyormuş gibi bakıyorlardı. İstanbullu Türkler devlet memuru olmayı ne kadar ister ve severlerse, Tatarlar da o derece memurluktan kaçınıyor ve bundan hoşlanmıyorlardı. Kazan halkının çoğunluğu köylüydü, çiftçilikle geçiniyordu. Şehirde yaşayanların çoğu ticaretle uğraşıyordu. Bir kısmı zanaatkârdı. Osmanlı memurları gibi eli ve ayağıyla çalışmayan tek sınıf vardı; o da molla denilen din adamlarıydı. Bunlar da Osmanlı Devleti'ndeki din adamlarına benzemiyor, Evkaftan veya Şeyhülislam kapısından maaş almıyorlardı. Bunları köylerde çiftçiler, şehirlerde tüccar besliyordu. Molla, aç kalmamak için köy ve şehirlerde mektep ve medrese açıp halkın çocuklarını okutmak ve bir taraftan da dinî görevlerini yerine getirmek zorundaydı. Bu hizmetlerine karşılık olarak halk ona öşrünü, zekâtını verir, kalması için yer tahsis ederdi. Mollaların geçimini sağlaması, halka ettikleri hizmetle orantılıydı; halka çok ve iyi hizmet eden molla, rahat bir şekilde geçinirdi. Kısacası, Tatarlarda din adamları da memur olmayıp serbest bir şekilde çalışırdı.[25]

Yeni Tatar edebiyatı ve halkçılık akımı

A. İshakî, üyesi bulunduğu Türk Derneği'nin aynı isimdeki dergisinde "Tatar Edebiyatı Tarihçesi" adıyla yayınladığı makalesinde Kazan Hanlığı'nın Rus hakimiyetine düşmesinden başlayarak Tatar edebiyatının gelişme sürecini özetler:[26] XVIII. yüzyıla kadar söylenecek pek bir şey

---

[24] Konferans metni daha sonra *Senin* gazetesinde yayınlanmıştır.

[25] Ayaz İshakî, "Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro ve Şiir," *Senin*, no. 27-1003, 17 Haziran 1911, s. 2

[26] Rumî 1327 yılında yayınlanan bu makalenin yayınlandığı dergide gün ve ay belirtilmediği için, tam olarak 1910'da mı, yoksa 1911'de mi olduğu anlaşılmamaktadır (Ayaz İshakî, "Tatar Edebiyatının Tarihçesi," *Türk Derneği*, Sayı 5 (1327), s. 156-159).

bulamaz. Bu yüzyıldan itibaren Tatarlar yavaş yavaş hareketlenmeye ve azalan güçlerini toplamaya başlarlar. Tatar gençleri ilim tahsil etmek için Buhara'ya gitmeye ve öğrendikleriyle millettaşlarını aydınlatmaya çalışırlar. Tatar uleması arasında Buhara usulü dinî eğitim yaygınlaşırken, halk arasında Buhara'dan gelen bazı kitaplar yayılmaya başlar. XIX. yüzyılın ilk yarısında ilk defa olarak "Asya Matbaası" Arap harfleri getirtip Tatar zenginlerinin desteğiyle kitaplar yayınlar. Kitap ticareti yaygınlaşır; tâcirler İstanbul, Mısır ve Hindistan'la iş görmeye başlarlar. Yazar, asıl aydınlanmayı Abdülkayyum Nâsırî ile başlatır. Kurtuluş yolunu Avrupa medeniyetini kabul etmekte gören Nâsırî'nin Tatarları Avrupa medeniyetiyle tanıştırmaya çalıştığını, lakin kıymetinin bilinmediğini, hatta Tatar ulemasının ona kuşkulu bir gözle baktığını anlatır. Yüzyılın sonunda Tatar hayatı karmaşık bir hâle gelir; eski ve yeni hayat taraftarları arasında büyük nizalar, kavgalar ve çekişmeler yaşanır. Bundan sonra gelişen yeni edebiyat eskisinden tamamen başka tarafa yönelir.[27]

Yazar, bu yeni Tatar edebiyatının özelliklerini sıralar: Bu edebiyatın en belirgin vasfı "halkçı" olmasıydı. Tatar yazarlar halkın çıkarlarını savunmak, fikrini aydınlatmak ve zevkini yükseltmek için çalışıyorlardı. Eserler (Osmanlı Türklerindeki gibi) sadece büyük şehirlerin eğitimli kesimi için yazılmıyordu; bütün halk için ve özellikle köyler için yazılıyordu. Halk onları okuyor, anlıyor ve onlardan yararlanıyordu. Koskoca Osmanlı Devleti'nde edebî eserler, ortalama 2 bin nüsha kadar basılırken, Kazan, Orenburg ve Ufa'da 3 bin civarında yayınlanıyor, bazı hikâyeler ve tiyatro eserleri 5-6 bin satılıyor, hatta bazen ikinci baskıya gerek duyuluyordu.

Sanatın sosyal bir faydaya hizmet etmesi fikrine derinden bağlı olan yazar, Osmanlı edebiyatındaki "sanat, sanat içindir" anlayışına kesinlikle karşıdır. "Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro ve Şiir" adlı yazısında Osmanlı edebiyatındaki elitist sanat anlayışının aksine Tatar edebiyatında sanatın halk için olması gerektiği fikrinin hâkim olduğunu söyler. Tatar edebiyatında şiirden ziyade düz yazının gelişmiş olması da bunun göstergesidir.[28] Tatar şairi Abdullah Tukay örneğinde

[27] Ayaz İshakî, a.g.m., s. 159.

[28] Ali Akış, *Aklımda Kalanlar: Hatıralar, Konuşmalar,* Ankara 2002, s. 54-55.

olduğu gibi Tatarlarda şiir bile toplumsal gayelere hizmet etmektedir. Ayrıca, Tatarlarda tiyatro edebiyatı da çok gelişmiştir.

Tatar edebiyatının ayırıcı vasfının *savaşçılık* olduğunu, bu edebiyat fikir çatışmaları ortamında doğduğunu, terakkiperverlik ve muhafazakârlık (Ceditçilik ve Kadimcilik) çatışmasından beslenerek geliştiğini belirtir. Bu yüzden, Tatar eserlerindeki en önemli unsur nizâ ve çatışmaydı. Tatarların yaşadığı iklim koşulları da onları mücadeleci olmaya sevk ediyordu. İnsafsız tabiatla olan sürekli mücadele Tatarlarda çalışma duygusunu arttırdığı gibi, onları sağlam işler yapmaya, sistemli harekete, fikr-i takibe, dayanıklılık ve cesarete alıştırmıştı. Tatarlar, kendilerinden sayıca çok fazla olan ve Hıristiyan olmaları sebebiyle Avrupa medeniyetine daha kolay uyum sağlayan Ruslarla mücadele etmek zorundaydılar. Siyasi bakımdan mağluptular; kültür bakımından da yenilmek istemiyorlardı.

Ayaz İshakî, yazısını Osmanlı edebiyatıyla karşılaştırma yaparak sürdürür. Tatar edebiyatı, konularını bizzat halkın hayatından alıyordu. Romanlar, hikâyeler ve tiyatro eserleri doğrudan doğruya Tatar hayatını yansıtıyordu. Tatar edebiyatında, Osmanlı Türk edebiyatında çoğunlukla rastlandığı gibi yabancı simalara rast gelinmiyordu; Yazarlar Rus veya Fransız hayatını tasvire kalkışmıyorlardı. Bu yüzden, okuyucular edebî eserleri anlamakta güçlük çekmiyorlardı.[29] Yazar, Tatar edebiyatını övgüde daha da ileri gider: Kadın tipleri Tatar edebiyatında önemli bir yer tutuyordu. Tatar sosyal hayatında kadınları görmek ve tetkik etmek mümkündü; Tatar yazarlar Osmanlı yazarları gibi Fransız romanlarındaki kadın tiplerini adapte etmiyor, Tatar kadınlarını hayattan kitaba geçiriyorlardı. Tatar kadın tipleri, hayatta olduğu gibi, kitapta da erkeklerden daha sağlam ve daha fedakârdılar. Ayrıca, Tatarlar, kadın hayatını yazarken bunların fizikî görünüşleriyle değil, ruhlarıyla uğraşıyorlardı.[30]

Bunlara ilave olarak, Tatar piyeslerinin sahnesinde oyuncuların da Tatarlardan oluştuğunu, Tatar sahnesinde, Rum, Ermeni veya Rus olmadığını söyler. "Bizim tiyatrolarımız bazı Şehzadebaşı sahnelerine katiyen benzemez, bizim tiyatroya şantöz ve kaba komik girmemiştir ve asla girmeyecektir. Tiyatroya sırf fikir için, ibret için gideriz. Bizde tiyatro haki-

[29] Ayaz İshakî, "Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro ve Şiir," *Senin,* no. 28-1004, 18 Haziran 1911, s. 2.

[30] A. İshakî, a.g.m., s. 3.

katen bir dershane-i edeptir" der.[31] Şair ve yazarlardan hiçbirinin Osmanlı yazarları gibi reji müdürü, Duyûn-ı Umumiye kâtibi, vali veya büyükelçi olmadıklarını, hayatlarını sadece kalemleri sayesinde kazandıklarını ifade eder.

Osmanlı hayatını ve aydınlarını keskin bir şekilde eleştiren bu iddialarına acaba bir itiraz gelmiş midir? Türk Derneği'ndeki konferansta kendisine bir itiraz gelmemiş olması anlaşılabilir, zira dinleyicilerin Türk Dünyasından gelen aydınlara hayranlık ve gıpta ile bakan gençlerden oluştuğu tahmin olunabilir. Onlar bütün bunları olumlu bir eleştiri olarak algılamış olabilirler. İshakî bu fikirleri sadece İstanbul'da değil, Rusya'da da devamlı olarak işlemekteydi. Yıllar sonra, Z. V. Togan, Kazan Tatarlarını yücelten bu ifadelerin kendisini ve diğer bazı aydınları rahatsız ettiğini ifade etmiştir. Türk dünyasındaki tek medeni unsurun Kazanlılar olduğu, Rusya Türkleri arasında siyasi, sosyal ve kültürel hayatta rehberlik hakkının Kazan aydınlarına ait olduğu fikrinin son derece rahatsızlık yarattığını ifade eder. Bu fikri ısrarla telkin etmeye çalışan Sadri Maksudi ve İshakî'yi "Tatar mutaassıbı" olarak niteleyen Togan, onların Kazan'ın eski Altın Orda'ya halefliği davasıyla komşu kabileler üzerinde hegemonya kurma hayalinde olduklarını yazar.[32]

Abdülkayyum Nâsırî'nin yolunda

A. İshakî'nin Türk basınında çıkan ilk yazısı 1902'de *İkdam* gazetesinde yayınlanan Abdülkayyum Nâsırî (1825-1902) biyografisidir.[33] O bir Nâsırî hayranıdır; bunu değişik vesilelerle yazdığı yazılarında görmek mümkündür. Tatar edebiyatının tarihçesini anlattığı makalesinin yarısını ona ayırır. Burada onu Tatar aydınlanmasını başlatan kişi olarak takdim eder. Bundan başka, Nâsırî hakkında değişik tarihlerde kaleme aldığı dört biyografı makalesi ve diğer bazı makalelerinde yaptığı geniş atıflar, A. İshakî'nin ona ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Bu makaleler içerik bakımından farklılıklar gösterir. Bunlardan birinde ona dair hatıralarını anlatmakta ve buradaki ifadelerinden ondan epeyce etkilendiği

[31] A.g.m., s. 3.

[32] Zeki Velidi Togan, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey*, İstanbul 1934, s. 7-8, 16, 25, 34.

[33] *İkdam*'da yayınlanan bu yazı, Kırım'da çıkan *Tercüman* gazetesinden alıntılanmıştı.

anlaşılmaktadır.[34] Bir diğerinde onu halkçı edebiyatın öncüsü olarak görür ve halkın anlayacağı bir dille yazdığını söylerken, diğer bir makalesinde ise saf Tatarca yazmaya gayret etmesine rağmen, dilinin ağır olduğundan ve hâlâ Çağatay edebî geleneğinden kopamadığından bahseder.

Nâsırî gibi, Ayaz İshakî de Tatar uyanışının dinî ekolüne değil, dünyevî yönelişine bağlıdır. Kendisi açıkça ifade etmese de, Tatar uyanışının en önemli temsilcisi kabul edilen Şihabüddin Mercanî'nin (1818-1889) dinî içerikli reform fikirleri cazip gelmez. Onun nazarında Mercanî, Buhara fikirlerinin ve ilminin yetersiz olduğunu ilk gören ulemadandır. Medresenin bozukluğunu göstererek önemli bir hizmet etmiş olmakla birlikte, yine de eski geleneğin devamını temsil etmektedir. Nâsırî ise yeni Tatar edebiyatının babasıdır; saf Kazan Tatarcasında kitap yazmayı ilk defa başlatan kişidir. Hepsinden de önemlisi, dünyevî yönelişiyle Tatarlar için bir yol açıcı olmuştur. Kuzey Türkünün düşünme tarzının değişmesinde, skolastik bir bakıştan Avrupaî bir bakışa alışmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Nâsırî, gençlik yıllarında bir taraftan halkı ortaçağda tutan ulema, diğer tarafta "milletten ve dinden bihaber, tamamen Ruslaşmış Tatar Mirzalarını bulmuştu. Bu iki tarafın da yolunu beğenmeyen Nâsırî, Kazan'ın Avrupaî kısmı ve aynı zamanda düşünce kaynağı olan kesimine (Bulak kanalının ötesine) yönelmişti. Genç Kayyum orada Türk dostu Radloff'u ve Azerbaycanlı Mirza Kâzım Bek'i tanımış, onlarla uzun münakaşalar yaptıktan sonra aradığı yolu bulmuştur: Millîyeti muhafaza ederek Avrupa medeniyetini kabul etmek ve Avrupa düşünce tarzını benimsemek. Bu yolda uzun yıllar, tek başına faaliyet göstermiştir. Onun arzu ettiği gelişme ancak ihtiyarladığı zaman güçlenmeye başlamıştı. Son zamanlarında etrafını saran gençlere: "Ben yalnız çalıştığım zaman siz nerede idiniz?" diye sitem etmiştir. İlginçtir, Nâsırî yenileşme döneminde yeni eğitim tarzı (*Usûl-i Cedit*) karşısında yer almış, muhafazakâr bir tavır takınmıştır.[35]

Ayaz İshakî, 1942'de yazdığı biyografide ise Nâsırî'nin başka bir cephesini ele alır: Klasik medrese eğitimi almış olmakla birlikte, onun yolu muhafazakâr veya reformcu ulemanın yolundan başkaydı. Islahçı ulema

[34] Ayaz İshakî, "Abdülkayyum en-Nâsırî," *Yaña Millî Yul*, IX/10 (1937), s. 13-15.

[35] Ayaz İshakî, "Abdülkayyum en-Nâsirî," *Türk Yurdu*, II/11, Ağustos 1341/1925, s. 409-413.

medrese kurmak ve halkı cami minberinden aydınlatmak yolunu seçmişken, Nâsırî hiçbir geleneksel kayda bağlı olmaksızın, bağımsız bir yazar olarak hayatını sürdürmüştür. Selefleri gibi eserlerini Arapça değil, Kazan Tatar lehçesinde ve sade halk dilinde yazmış, bu konuda bir yol açmıştır. Birbirinden çok farklı konularda çok sayıda eser yazması bakımından, Ahmed Midhat Efendi'yi andırmaktaydı. Popüler bilimsel eserlerin yanında, halk edebiyatı, halk hikâyeleri ve efsanelerini toplamıştı.

Ayaz İshakî, onun iki özelliğine dikkat çeker: 1. Dinî bir eğitim almış olmakla birlikte Rusçaya rağbet etmiştir. Fakat Tatar mirzaları gibi kendi muhitiyle ilgisini keserek Rus tarzı hayata yönelmemiş, Kazan'ın mutaassıp Tatar mahallesinde, mutaassıp ulemanın ve onların etkisi altındaki halkın hakaret ve nefretlerine katlanarak yaşamıştır. 2. Dindar bir kişi olmakla birlikte, hayatında millîliğe önem vermiştir. İshakî, onun münzevî bir hayat sürdüğünü, Kazan'da yapılan toplantılara hiç katılmadığını ve hayatını sadece yazmaya adadığını belirtir. Dönemin müceddit ulemasından olan Şehabeddin Mercanî ve İsmail Gaspıralı gibi şahsiyetlerden uzak durduğunu, buna karşılık, Türkiye'de Ahmed Mithad Efendi ve *İkdam* gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Bey (1862-1935) ile haberleştiğini de ekler.[36]

Tekrar Meşrutiyet döneminde yazdıklarına dönelim. A. İshakî, 1911'de yazdığı Tatar edebiyatı tarihini özetleyen makalesinin yarısını Nâsırî'ye ayırmıştı.[37] Burada daha eleştirel bir yaklaşımı vardır: "Nasırî bir edip olmaktan ziyade bir muharrirdi" der.[38] Millî edebiyata hizmeti sadece dil bakımındandı; halk dilini kullanmaya çalışmasındaydı. Ama bunu sadece bir dereceye kadar başarabilmiştir. Nasırî, edebî alanda önemli hizmetler vermiş ve Tatar diliyle yazmış olsa da, bunların dili ağırdı ve edebî bakımdan işlenmemişti; eski Çağatay edebiyat geleneğinden ayrılamadığından, onun eserleri Tatar edebiyatına numûne oluşturacak durumda değildi. Edebiyat ile hayat arasındaki tezadı kıramamış,

---

[36] Ayaz İshakî, "Abdülkayyum Nâsırî," *Türk Yurdu,* XXVI/4 (1942), s. 123-126. *İkdam* yazarı Ahmed Cevdet Bey, Nasırî'yi takdir edenlerdendi. Kazan'a gelerek onu evinde ziyaret etmişti (Saadet Çağatay, "Abd-ül-Kayyum Nasırî," *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, X/3-4, s. 160).

[37] Ayaz İshakî, "Tatar Edebiyatının Tarihçesi," s. 156-159.

[38] Ayaz İshakî, "Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro ve Şiir," *Senin*, no. 27-1003, 17 Haziran 1911, s. 2.

aradaki boşluğu dolduramamıştı. Bu boşluğun doldurulması ve Tatar dilinin edebi dil olması için, hikâye ve romanlar yazacak kimselere ihtiyaç vardı. Açıktan söylemese de, Ayaz İshakî, bu boşluğu doldurmaya kendisini adamıştır.

A. İshakî'nin "Şimal Türklerinde Tiyatro" adlı makalesi bir bakıma onun bu misyonu nasıl gerçekleştirdiğinin hikâyesidir.[39] Kendi ifadesiyle, eski dönemde bağımsızlığını kaybeden milletler, hâkim milletin asimilasyonuna direnmek için maneviyata sarılmak zorundaydılar. Siperler dinî nitelikteydi. Fakat artık durum değişmişti. Ruslarla kuşatılmış olan Kuzey Türkleri, onların eğitimi, edebiyatı, musikisi ve kültürü altında ezilmemek ve varlığını sürdürebilmek için Ruslarla aynı kültür silahıyla donanmak zorundaydı. Bunların en önemlerinden biri de tiyatro idi. Millî edebiyatın yanında millî tiyatroya da ihtiyaç vardı. İşte, Ayaz İshakî bu boşluğu doldurmak için 1902 yılında "Üç Kadınla Hayat" adlı bir tiyatro eseri kaleme almıştır. Rus yetkililer izin vermediğinden, eserin sahneye konulması ancak 1905'te mümkün olmuştur. Böylece, İdil-Ural bölgesinde ilk defa olarak ana dilde bir tiyatro eseri oynanmıştır. İshakî bundan sonra, 1905-20 arasında millî tiyatronun kaydettiği gelişmeleri hikâye eder. Kendisinden başka, Ali Asgar Kemal ve Fatih Emirhan Tatar tiyatrosunun esasını kurmuşlardı. Yazar makalesinin sonunda, Sovyet dönemindeki üzücü gelişmelerden ve Tatar tiyatro sanatçılarının en tanınmışlarından Abdullah Kariyev'in hazin sonundan bahseder. Sovyet döneminde, halkçı, özgün ve millî eserlerin yerini Rusçadan tercüme edilen anlamsız ve ruhsuz eserlerin aldığını söyler.

A. İshakî'nin Türkiye'deki ilk dönemi 1911 yılında sona erer. Büyük ümitlerle geldiği İstanbul'da umduğunu bulamadığı anlaşılmaktadır. Yakın arkadaşlarından Necib Asrî, "İstanbul muhitinin fikir yönünden fakir" olmasının onu çok çabuk bıktırdığından söz eder.[40] Bu yılın sonlarında İstanbul'dan Petersburg'a gider. Bundan sonra, oradaki arkadaşlarıyla birleşip bir dergi çıkarmayı planladıklarını, fakat bu sırada Rusya'da katı bir istibdat rejimi hüküm sürdüğünden, daha önce çıkardıkları *Tañ* veya *Tavış* türünden siyasi içerikli bir fikir gazetesi yayınlamak mümkün

[39] Ayaz İshakî, "Şimal Türklerinde Tiyatro," *Türk Yurdu*, II/12, Eylül 1341/1925, s. 602-611.

[40] N. A. *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, İstanbul 1328, s. 22.

olmadığı için, edebî konulara ağırlık veren yayınlara yöneldiklerini kendisinden öğreniyoruz.[41] Ayaz İshakî'nin Rusya'daki faaliyetleri bu makalenin konusu dışında olduğundan, bunlara değinilmeyecektir.[42]

CUMHURİYET DÖNEMİNDE

Türkiye, Türk Dünyasına rehberlik edecek mi?

I. Dünya Savaşından sonra Osmanlı ve Rusya Türkleri arasındaki ilişkiler zayıfladı; siyasî şartlar Rusyalı Türk aydınlar aleyhinde gelişti. Osmanlı Devleti mağlup olduktan ve İttihat ve Terakki tasfiye edildikten sonra Ayaz İshakî gibi Türkçü aydınların dayanacak hiçbir desteği kalmadı.[43] Rusya'da ortaya çıkan ihtilaller sırasında Türk kavimleri arasındaki kültürel ilişkiler durma noktasına geldi. Osmanlı ve Rusya Türkleri arasındaki yayınların gidip gelmesi kesildi. Rusya'daki Türklerin kendi aralarında bile her türlü kültürel ilişkiler kesintiye uğradı.[44]

1919'da Rusya'yı terk ederek Avrupa'ya yönelen Ayaz İshakî'nin 1923'te yeniden Türkiye'ye yöneldiğini görülmektedir. Bu yılın başında Berlin'den gönderdiği "Hâriçteki Türklerin Dileği" adlı makalesinde dış Türklerin yeni Türk devletinden beklentilerini dile getirir. Türkiye'nin (İshakî ısrarla bundan "Türk Halk Cumhuriyeti" şeklinde söz eder) dış Türklerle ilişkilerinin hangi temeller üzerinde kurulacağını ve ne gibi maksatları takip edeceğini merak eder. Türkiye'nin millî siyasetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hatalarını devam ettirmeyeceğini ve artık Türklük siyasetinin doğal yoluna gireceğini umar; eski dönemdeki dış Türklere olan ilgisizliğin yeni Türk devletinde ortadan kalkacağını diler.[45]

---

[41] A[yaz] İshakî, "Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl," *Yaña Millî Yul,* III/5, May 1931, s. 13.

[42] Ayaz İshakî'nin Rusya'daki faaliyetleri hakkında bkz. Ahmet Kanlıdere, "Radikal Sosyalizmden Millîyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshakî'nin (1878-1954) Fikrî Serüveni," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* Sayı 24 (2011), s. 63-94.

[43] Hatice Şirin, a.g.m., s. 118-119.

[44] Zeki Velidî, "Türklerde Hars Buhranı," *Türk Yurdu*, XVIII/185-24, Aralık 1926.

[45] Ayaz İshakî, "Hâriçteki Türklerin Dileği," *Yeni Kafkasya,* I/8, 1 Kânunısâni 1339/1 Ocak 1923, s. 8-9.

A. İshakî, yeni Türk devletinin dış Türklerle daha sağlıklı ilişkiler kuracağı kanaatindedir. Türkiye'de Halifeliğin devletten ayrılmış olmasının Rusya Türkleriyle ilişkileri olumlu etkileyeceğini düşünür. Eskiden Rusya Türklerinin Halifeyle bağ kurma imkânı bulamadıklarını, Halife aynı zamanda Osmanlı sultanı olduğu için, Rusya'nın buna izin vermediğini, yeni Türk devletinde ise Hilafet devletten ayrıldığı için, artık böyle bir engelin kalmadığını söyler.[46]

Türkiye'nin "halk cumhuriyeti" şeklinde teşekkül etmesi ve devlet binasının millet esası üzerinde kurulmuş olmasının da yeni imkânları ortaya çıkardığını düşünür. Artık Türk unsurunun, Arap, Rum ve Ermenilerle hiçbir şekilde bağı kalmadığı için, Türk milleti, kendi millî siyasetini yapılandırmada tamamıyla bağımsız hareket edebilecekti. Türklük siyasetini sadece Anadolu içinde değil, Türkiye sınırlarının dışında yaşayan Türk unsuru (İshakî bunun 40-45 milyon olduğunu söyler) arasında yürütmek konusunda devletin eli-kolu bağlı olmayacaktı. İshakî, burada ilginç bir iddia ileri sürer: Osmanlı döneminde hariçte yaşayan Türk toplulukları millî haklarını korumak için Türkiye'ye müracaat ettiklerinde, devletin temsilcisi sıfatıyla çoğu zaman karşılarında bir Arabı, bir Rumu veya bir Ermeniyi bulduklarını söyler. Büyük bir samimiyetle ifade edilen sözler ve sırlar, çoğu zaman Türk merkezine varmadan büyük bir süratle Türk düşmanları arasında yayılıyordu. Bundan dolayı, dış Türklerle Osmanlı Türkleri arasında güven azalıyor ve Türkler arasında birlik kurulamıyordu. Yeni Türk devletinde böyle bir durum söz konusu değildir.

Türkiye'nin dış Türklerle ilişkileri hangi esaslar üzerine bina edilecekti? Türkiye bu konuda nasıl bir siyaset izleyecekti? Ona göre, yeni Türk devleti, Türk millî birliğinin oluşturulması yönünde adımlar atmalıydı. Böyle bir birliği oluşturmak için, bu yolda daha önce yürümüş olan Almanların ve İtalyanların izlediği yolu talip etmeliydi. Onların birleşmesi millî terbiye sayesinde olmuştu. Millet fertleri aynı duygu ve gaye ile birbirine bağlanmalıydı. Düşmanlar tarafından yapay bir şekilde çizilmiş olan sınırlar, milletin birleşmesine ve bir ideal etrafında toplanmasına

[46] A. İshakî, a.g.m., s. 7.

engel olmamalıydı. Bu amaca ulaşma vasıtalarından birincisi dil, ikincisi tarih, üçüncüsü gelecek nesilleri yetiştirmek için gerekli olan eğitimdi.[47]

A. İshakî, yeni Türk devletinden beklentilerini şu şekilde sıralıyordu: Her şeyden önce, Sovyet yönetiminin Türk kavimlerini ayrıştırma siyasetine Türkiye seyirci kalmamalıydı. Bu sırada Volga Boyunda yaşayan Tatar ve Başkurtlar reform edilmiş bir alfabe kullanmaya başlamışlardı. Bu alfabede öncekinden farklı olarak harfler ayrı ayrı yazılmaktaydı ve yerel dildeki telaffuz esas alınmıştı. Bu durum Türkiye Türklerinin ve diğer Türk kavimlerinin bu alfabeyi okumasını ve iletişimini güçleştirecekti. Azerbaycan'da ise Latin harfleri kabul edilmişti. İshakî'ye göre Türkiye bununla mücadelenin yolunu hazırlamalı ve bu belanın önüne geçmeliydi. İkinci olarak, Türkiye, eğitimini millîleştirmeli, açılacak irfan müesseselerini, dış Türklere geniş bir misafirperverlik kapısı açmak temeli üzerine kurmalıydı. Türkiye bütün Türk dünyasına rehberlik etmeli ve eğitim kurumları aracılığıyla Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya, İdil boyu ve Sibirya taraflarına kadar hükmünü yürütebilmeliydi.

Türkiye'nin millî siyasetinin henüz böyle bir yola girmediğini söyleyen A. İshakî'ye göre bu gecikmenin haklı sebepleri vardı. Türk Cumhuriyeti daha yeni kurulmuş, Türk siyasetinin esasları henüz belirlenmemişti. "Bunlar inşallah vaktin darlığından kaynaklanan ve zamanla ıslah edilecek noksanlardır" diyerek geleceğe dair ümidini de gösteriyordu. Türkiye, ismine layık bir yolda, siyasetini Türklük esasına dayandırmak, Türk Dünyasının ilim ve eğitim merkezi olmak, Türk edebiyatının bayraktarlığını yapmak zorundaydı. Türkiye'yi böyle geniş perspektifli bir siyasetten uzak tutmak, Türk siyasetini uluslararası sahneden çıkarmak ve Türk itibarını ve ağırlığını Arnavut Cumhuriyeti düzeyine indirmek demek olurdu.

Ağustos 1924'te yine Berlin'den gönderdiği "İdil Ural İlleri" adlı yazısında, Bolşevik yönetiminin İdil-Ural'daki uygulamaları anlatılır.[48]

---

[47] A. İshakî, a.g.m., s. 8.

[48] Ayaz İshakî, Almanya'da bulunduğu bu dönemde bazı yazılarını Türk basınında yayınlamıştır. *Tevhîd-i Efkâr* gazetesine gönderdiği haber nitelikli kısa bir yazısında, Almanya'nın Düssendorf şehrindeki camide namaz kıldıran ve Türkiye Büyükelçiliğinin imamı olan Hoca Şükrü Efendi'nin ani vefatı üzerine cami imamsız kaldığını, bu yüzden o yılın Ramazan Bayramı hüzünlü geçtiğini yazıyordu. Dediğine göre,

Bolşevik dönemiyle karşılaştırıldığında Çarlık zamanının bir nevi hürriyet devri olduğunu söyler. Çarlık döneminde devlet baskıcı olsa da, hiç olmazsa gazete, dergi veya kitap yayınlanmak, millî okullar açmak tamamen yasaklanmıyordu.[49] Bolşevikler 6 yıl içinde eski Rus yönetiminin asırlarca yapamadığını gerçekleştirmiş, İdil Boyu Türkünün direncini kırmıştı. "Millî" adını taşıyan ne varsa yasaklamışlardı.[50] İdil-Ural aydınlarının 15 yıl boyunca oluşturmaya ve yerleştirmek için uğraştığı millî birliği ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. Bütün matbaa ve gazeteleri Rus kökenlilerin veya Rus yanlısı Tatarların ("uşakların" diyor) eline vermişlerdi.[51] Millî okullar ve medreseler kapanmış, millî nitelikli gazete ve dergiler kalmamıştı. Büyük şehirlerde birer gazete yayınlanıyordu ama bunların işlevleri, devletin emirlerini ve vergi kanunlarını bildirmekten ibaretti. İdil Boyu iktisadi bakımdan da büyük bir sefalet içindeydi; ticaret bitirilmiş, sermaye yok edilmişti.[52] Türkiye'nin bütün bu gelişmeler karşısında alacağı tavrı merak ediyordu. "Hariçte kalan Türk unsurlarının bu felaketlerine karşı Osmanlı İmparatorluğu devrindeki gibi yine alakasız mı kalacak, yoksa dış siyasetinde eski imparatorluğun kötü mirasların-dan kendisini temizleyerek millî yol mu tutacak, bunu istikbal gösterecek" diyordu.[53]

1925 yılı Ocak ayında, Berlin'den gönderdiği bir yazıda,[54] Bolşevik Devriminden sonra Avrupa'ya göç eden Rus aydınlar arasında ortaya çıkan "Avrupa-Asyacılık" (Avrasyacılık) adlı yeni bir düşünce akımından

---

cami cemaatinin çoğu Türkiyeli, Türkistanlı, Azerbaycanlı ve İdil-Urallı Türklerden oluşuyormuş. Namazdan sonra yapılan çay toplantısında Azerbaycanlılar adına Doktor Nesib Bey, Bolşevik Müslümanları adına Âlimcan İdrisî Bey birer konuşma yapmışlar. Ayaz İshakî ise Türk Kulübü ve Kuzey Türkleri adına Türklerin birleşmesi için dileklerde bulunmuş (Ayaz İshakî, "Almanya Mektubları: Berlin'de Hazin Bir Bayram," *Tevhîd-i Efkâr*, 19 Mayıs 1924).

[49] İdiloğlu, "İdil Boyunda İslam ve Türk Medeniyetine Karşı Mücadele," *Yeni Kafkasya*, II/4, 16 Teşrinisani 1340/Kasım 1924, s. 8.

[50] Ayaz İshakî, "İdil Ural İlleri," *Yeni Kafkasya* (İstanbul), I/20, 19 Temmuz 1340/1924, s. 11-12.

[51] Hatice Şirin, a.g.m., s. 121.

[52] A. İshakî, "İdil Ural İlleri," s. 12.

[53] A. İshakî, a.g.m., s. 13.

[54] Ayaz İshakî, "Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı," *Türk Yurdu*, II/8, Mayıs 1341/1925, s. 167-174.

söz ediyordu. Muhaceretteki Rus aydınları dergi ve diğer yayınlarında bu fikrin propagandasını yapmaktaydılar. Avrasyacılara göre Rusya, Avrupa ve Asya arasında kalmış, her ikisinden de etkiler taşıyan bir ülkeydi. Rusya, sadece Rusların ülkesi olmayıp Rusya toprağında yaşayan bütün kavimlerin ülkesiydi; Rus medeniyeti bütün bu halkların ortak medeniyetiydi. Bu akım, aynı zamanda Ruslarla Türk kavimlerinin tarihî ortaklıklarına ve menfaat bağlarına da vurgu yapıyor, bu yönüyle Rusya Türklerini de yakından ilgilendiriyordu.

Avrasyacılık fikri Türk halkları için yararlı olabilir miydi? İshakî, bu konuda oldukça şüphecidir. Bu akım belki millî bağımsızlığını muhafaza eden Türk illerine, Türkiye'ye, İran'ı yöneten Azerbaycan Türklerine dış siyasette dostluk, Rusya ile olan ilişkiler açısından faydalı olabilirdi. Ancak, Avrasyacılık Rusya içinde yaşayan Türkler için tehlikeli bir akımdı. Ruslaşmaya yüz tutmuş Kuzey Türklerinin Rus kültürü içinde tamamen asimile olmalarını kolaylaştıracaktı; millî bilinçten yoksun yetişen Türk gençliğinin başına Komünizmden daha zararlı bir zehir olacaktı.

Berlin'de maddî sıkıntılar çeken İshakî, 1925 yılı İlkbaharında Ankara'ya göç eder. Haziran sonunda kendisiyle yapılan bir görüşmede Türkiye'ye geliş amacı sorulduğunda: "Türk dünyasının en kuvvetli hars ve medeniyet beşiği olmasını temenni ettiğim aziz Türkiye'ye gelerek bu sahada say ve kuvvetim derecesinde çalışmak istiyorum" diyerek cevap verir.[55]

Eylül-Kasım 1925'te Ayaz İshakî'nin kaleme aldığı tiyatro eseri "Züleyha" *Türk Yurdu* dergisinde Türkiye Türkçesiyle yayınlanmaya başlanır.[56] Bu eser, Kuzey Türklerinin hayatından alınmış bir konuyu işlemekte, zorla Hıristiyanlaştırılan Tatarların resmen Müslüman olarak tanınma yolunda verdikleri mücadeleyi ve çektikleri sıkıntıları anlatmaktaydı. Beş perdelik olan bu piyesin sadece üç perdesi (üçüncünün de yarısı) yayınlanmıştır. Togan, bu piyesin yayınlanmasının durdurulduğunu iddia eder, fakat bunun nasıl olduğunu açıkça söylemez.[57]

---

[55] Kırımlı Azmî, "Şimal Türkleri'nin Büyük Bir Edibi ve Âlimi: Şehrimizde Bulunan Ayaz İshakî Bey Kimdir?" *Cumhuriyet,* no. 409, 27 Haziran 1925.

[56] Eser ilk defa Rusya'da basılmıştır (Ayaz İshakî, *Züleyha,* Moskova 1918).

[57] Zeki Velidi Togan, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey,* İstanbul 1934, s. 8.

Ortak bir Türk dili oluşturulabilir mi?

Kasım 1925'te *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan "İnkılâpda Yeni Devir" adlı kısa yazısında Cumhuriyetin ilk iki yılında yapılan reformları değerlendirir: Türk inkılâbını iki döneme ayırır. Birincisi tasfiye devridir. Bu, sosyal ve siyasi hayatı eskiliklerden temizlemek, ileri adımlara engel olacak yıkıntıları yoldan kaldırmak dönemiydi. İki sene gibi kısa bir sürede Türkiye bunu başarıyla tamamlamıştı. Ortaçağa ait yarı dinî, yarı Bizans özelliği taşıyan saltanat ve hilafet kaldırılmış, yerine asrî Türk cumhuriyeti yaratılmıştı. Bir takım kimselerin din adına başkaları üzerinde üstünlük kurması engellenmiş, her bir Türk içtihadında ve düşüncesinde eşit ilan edilmişti. Saf halkı aldatarak çıkar sağlayan müesseseler kapatılmış, dinin özüne aykırı olarak insan ile Tanrı arasında aracılık iddia eden kimselerin faaliyetlerine son verilmişti. Şimdi sıra asıl gaye olan yaratıcılık dönemine gelmişti. Bu dönemin ilk adımı, Gazi'nin Hukuk Mektebini açış konuşmasında bahsettiği adliye ıslahı olacaktı. A. İshakî, burada sözü bir şekilde Türk Dünyasına getirir: "Türkistan'da, Azerbaycan'da, Ural Boyunda, Afganistan'da ve Çin'deki Türk evladı asırlarca Arap felsefesinin esaretinde kaldı. Millet, hukuk ve düşüncesini azat eden bu büyük kahramanı selamlayacaktır ve Gazi'nin çizdiği millî yoldan bütün Türk gençliği, gerek hududun dâhilinde olsun, gerek haricinde olsun yürüyecektir."[58]

Ekim ve Kasım aylarında, *Türk Yurdu* dergisinde yayınladığı "Bütün Türklerde Yüksek [Ortak] Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün müdür?" adlı makalesinde yeni Türk devletinden beklentilerini dile getirir. Türkiye'de ve Türk Dünyasında bütün lehçelerin üstünde ortak bir Türk dili ve Türk edebiyatı oluşturmak yolunda bazı teklifler sunar. Son dönemde Rusya'da yaşanan kültürel gelişmeleri ele alır. I. Dünya Savaşı öncesinde Kazan şehri Rusya Türkleri için bir ilim ve kültür merkezi durumuna gelmişti. Bütün fikir ve ilim hareketlerinin Kazan'da meydana geliyor, sonra Türkistan'a, Kazakistan'a, hatta Doğu Türkistan'a kadar yayılıyordu. İlmî ve edebî eserler Kazan'da basılıyor, Rusya Türklerinin eğitim esasları burada tespit ediliyor, muallimler buradan gönderiliyor, ders kitapları burada basılıyor, millî tiyatro ve musiki burada üretiliyordu.

---

[58] Ayaz İshakî, "İnkılâbda Yeni Devir," *Cumhuriyet,* 19 Teşrinievvel/Kasım 1925, s. 2.

Bolşevik yönetimi Kuzey Türklerinin çabalarıyla oluşan bu gelişmelere büyük bir darbe vurmuş, Kazan, Rusya Türkleri için ilim ve kültür merkezi olma özelliğini yitirmiştir. İlmî merkezler dağıtılıp yağma edilmiş, mektepler, medreseler, binlerce kitap neşreden matbaalar ve şirketler bitirilmişti. Kazan'ın Türkistan, Kazakistan ve Çin Türkistan'ıyla olan ticareti tamamen kesilmiş, iktisadî gücü ortadan kaldırılmış ve bütün kurumlar Tataristan sınırlarıyla sınırlanmıştı.[59]

Sovyetlerde bu gelişmeler yaşanırken, Güney Türklerinin (Anadolu, Azerbaycan ve Kırım'ın) merkezi hâline gelmiş olan İstanbul da artık bu konumunu yitirmek üzereydi. İstiklal Savaşı'ndan beri İstanbul basın ve yayınları giderek Türkiye'nin ilmî, edebî ve siyasî hareketine rehberlik etmekten uzaklaşmaktaydı. A. İshakî'ye göre, yıllar geçtikçe bu durum İstanbul'un zararına değişecek, yakın bir gelecekte İstanbul Anadolu'nun bir iskelesi durumuna gelecekti. Yakın zamana kadar Türk Dünyasının iki edebî dil (Kazan Tatarcası ve Osmanlı Türkçesi) etrafında birleşmesi gerektiğini savunmasına rağmen bu fikrinden vazgeçtiğini söyler: Rusya'da ortaya çıkan radikal değişikliklerden dolayı artık bu ikiliğe lüzum ve imkân kalmamıştır.[60] Bu değişiklikler sonucunda, Kazan Tatarcası Rusya Türkleri için ortak bir edebî dil olma imkânını yitirmiştir. Bu yüzden, bundan sonra bütün Türk toplulukları için sadece bir edebî dil olması ve bunun da Türkiye'de geliştirilmesi gerektiğini savunur.[61]

Ortak bir Türk dili hedefinin gerçekleştirilmesi için, yeni bir edebî-ilmî merkez oluşturulması gerektiği fikrindedir. Fransızların, Almanların ve Arapların, lehçe ve şive farklılıklarına rağmen ortak bir edebî dilleri vardır. Fransızlar için Paris, Almanlar için Berlin birer cazibe merkezidir. Türk kavimleri için de böyle bir merkezin olması gerekir. Bu merkezin

---

[59] Ayaz İshakî, "Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün müdür?" *Türk Yurdu*, III/13, Teşrinievvel 1341/Ekim 1925, s. 54-55.

[60] Aslında bu, Berlin'deki Türk Kulübü'nde bütün Türk kavimleri mümessillerinin huzurunda verdiği bir konferanstı. Başkurdistanlı Fethülkadir Süleyman [Abdülkadir İnan], "Hâriç Türklerinde Millî Hars Meselesi," *Yeni Kafkasya* (İstanbul), II/12, 15 Mart 1341/1925, s. 10-13.

[61] Aynı dergide yazan Başkurdistanlı Abdulkadir İnan farklı düşünmekteydi. Ona göre, bütün Türk kavimleri için iki edebî dil olmalıydı: Doğu Türkleri için Çağatay-Özbek Türkçesi; batı Türkleri için Anadolu Türkçesi (Fethülkadir Süleyman, a.g.m., II/13, 31 Mart 1341/1925, s. 13).

Türkiye'nin neresinde olacağı meselesi Türk Dünyası açısından önemlidir. Bu merkez İstanbul'dan ne kadar uzak olursa o kadar iyi olacaktı; çünkü o oranda Osmanlılığın etkisinden uzak kalacaktır. Anadolu'nun ne kadar doğusunda olursa Azerbaycan'a ve Türkistan'a mesafe ve ruh olarak yakınlaşacaktır. Bunun Ankara'da, Sivas'ta, hatta Erzurum'da olmasının dış Türkleri memnun edeceğini düşünür.[62]

Bu merkezde yapılması gerekenleri şu şekilde sıralar: 1. Türkçülükle ilmi olarak uğraşacak, yeni ıstılahları Türkçeleştirecek bir akademi kurulmalıydı. 2. Bütün Türk topluluklarının dil uzmanlarından oluşan bir Türk dili komisyonu oluşturulmalı ve bu komisyon bütün Türk topluluklarında kullanılan sözleri toplayarak mükemmel bir sözlük hazırlamalıydı. 3. Bu alanda yayın yapacak bir kurul teşkil edilmeli, bu kurul Türk topluluklarında ortak olan efsaneler, hikâyeler, masallar ve halk şarkıları yayınlanmalıydı. 4. Bütün Türk topluluklarının anlayabileceği bir dilde Türk tarihi ve coğrafyası kitabı yazılmalı, okullar için ders kitapları hazırlanıp basılmalıydı. 5. *Türk Yurdu* gibi halkı aydınlatmak için haftalık veya günlük bir gazete yayınlanmalıydı. 6. Tek bağımsız Türk devleti olması nedeniyle, Türkiye başka devletlerde yaşayan Türklerin millî himayeciliğini eline almalı, gerek Milletler Cemiyeti'nde ve gerek Avrupa kamuoyunda Türk kabilelerinin[63] azınlık haklarından yoksun bırakılmaması için girişimlerde bulunmalıydı. Rusya'da, İran'da, Afganistan'da ve Çin'de yaşayan Türklerin zorla Ruslaştırılması, Farslaştırılması ve Çinlileştirilmesi durumlarına karşı tedbirler almalıydı. Türk aydın kesimi bu şekilde uğraşacak olursa kısa sürede Türk kabileleri dil birliğiyle birleşecek, ortak Türk medeniyeti ve kültürü çok çabuk parlayacaktı. Bunun sonucunda siyasî birliğe de zemin hazırlanmış olacaktı.[64]

A. İshakî'nin bu son ifadeleri onun siyasî amaç ve telkinlerini bütün yönleriyle ortaya koymakta ve o günün Türkiye siyasetine açıkça ters

---

[62] İstanbul Üniversitesinin de Amasya'ya veya Ankara'ya getirilmesinin dış Türkler açısından faydalı olacağını söyler.

[63] Ayaz İshakî, Rusya'daki Müslüman Türk toplulukları için çoğunlukla "kabile", bazen de "Türk zümreleri" tabirini kullanmaktadır.

[64] Ayaz İshakî, "Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün müdür?" III/14, Teşrinisani/Kasım 1925, s. 148-153. İshakî'nin bu teklifleri Sovyet yazarlarının da dikkatini çekmişti (A. Arşaruni ve H. Gabidullin. *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii,* Moskva 1931, s. 167-168).

düşmekteydi. Türkiye, Pan-Türkist siyasetten uzak durma konusunda özen gösteriyordu. Atatürk'ün bu konudaki tavrı açıktı. Onun hayata bakışı tamamen realistti; romantik ve duygusal düşüncelere yer yoktu.[65] Türk devletinin genel siyaseti de bu realist görüşe göre şekillenmişti. Atatürk, Pan-Türkizm ve Pan-Turanizm siyasetlerine dair görüşlerini *Nutuk*'ta çok açık bir şekilde ortaya koymuştu. Millî bir siyaset izleneceğini ifade ediyordu, ama onun millî siyasetten kastettiği, millî sınırlar içinde, kendi gücüne dayanarak, milletin ve ülkenin bayındırlığı için çalışmaktı; milleti gelişigüzel istekler peşinde koşturacak ve zarara uğratacak yönelişlerin karşısındaydı.

A. İshakî'nin makalesi daha yayınlandığı günden itibaren münakaşaya sebep oldu. *Hâkimiyet-i Millîyye* gazetesinde bu makaleye atıf yapılarak şöyle deniliyordu: "Yüksek Türk Dili makalesini biz ilk nüshasında tamamıyla başka bir manada anlamıştık. Bugünkü nüsha [makalenin ikinci kısmı] ile anlıyoruz ki, muharririn 'yüksek dil[den]' maksadı umumi Türk lisanı demek imiş. Muharririn bu makalesinde çok çaprar [çapraşık] fikirlere tesadüf ediyoruz." Gazetede, bu fikirlerin Türkiye muhitinin düşünceleri, kanaatleri ve siyasetleriyle ters düştüğü ifade edilmekteydi.[66] *Hâkimiyet-i Millîyye*'nin çapraşık gördüğü fikir, kesinlikle 6. maddeydi. Bir Türk lügati yapmak için bütün Türk topluluklarından uzmanlar getirmek ve yazılacak kitaplarda bütün Türk Dünyasının anlayacağı bir dil kullanmak teklifi de rahatsızlık yaratmış olmalıydı. Türkiye'nin diğer devletlerdeki Türk azınlıklarına karışması ve onlarla meşgul olması düşünülemezdi.[67]

Sovyet basınında da A. İshakî aleyhinde yazılar çıkar. 29 Kasım 1925'te *Kızıl Tatarstan* gazetesinde "İftiracılar" başlıklı bir makalede Ankara'dan alınan bir habere yer verilir.[68] Önde gelen Türk devlet adamları-

---

[65] Yusuf Akçuraoğlu, "Nutuk," *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası,* I/1, Haziran-Ağustos 1929, s. 16-17.

[66] "Türk Yurdu: 14. Numara Münasebetiyle," *Hâkimiyet-i Millîyye,* no. 1082, 18 Teşrinisani/Kasım 1925, s. 3.

[67] "Türkçüler Türkçülük Vazifesini Nasıl Düşünüyorlar? İlmî ve Medenî Merkezimiz Nerede Olmalıdır?" *Vakit,* no. 2835, 21 Teşrinisani/Kasım 1925, s. 1, 3.

[68] "Klevetnikam," *Kızıl Tatarstan,* 29 Kasım 1925, Aktaran: Rustem Badretdinoviç Gaynetdinov, *Turko-Tatarskaya politiçeskaya emigratsiya: naçala xx veka – 30-e godı,* Kazan 1997, s. 83.

nın isteği üzerine Ankara'daki *İnkılâb* gazetesinde Ayaz İshakî'yi eleştiren yazılar yayınlandığı, Sovyetler Birliği'nden kaçan Tatarların ve Azerilerin Türkiye'nin misafirperverliğini kötüye kullandıkları ve Sovyet dostluğunu bozarak Türkiye'ye zarar vermekle suçlandıklarının haberi verilir. *İnkılâb*'daki yazının sonunda: "Kendi halklarını terk eden ve Türk halkına siyasî öğütler vermek üzere sınır dışına kaçan bu utanmaz şantajcılarla Türklerin hiçbir ortak yanı yoktur. Türklerin kendi önderleri vardır ve böyle efendilere ihtiyacı yoktur" denilmektedir.[69]

A. İshakî, aldığı bu tepkiler karşısında şaşırmış görünmektedir. "Defol seni Türkçü!" diye bağıran Türk matbuatının kendisini son derece üzdüğünü ve Türkiye'de Türkçülüğün bir suç gibi gösterildiğini yazar.[70] "Bendeniz makalemle, aktâr-ı âlemin her tarafına dağılmış büyük Türk milletinin mütenevvi kabâilini hars ve medeniyette birleştirmek hususunda hâtır-ı âcizaneme gelen fikirleri meydana koyuyor, mevzu-i müzakere olmasını diliyordum. Türkiye'de Türkçü mütefekkirleri teâti-i efkâra davet etmek istiyordum. Maatteessüf, Türkçülük cereyanının aleyhtarları fırsatı ganimet bilerek meydana atıldılar ve Türklük Âleminin istikbali noktasından hayat ve memat meselesi olan bu mühim ve büyük mevzuu dedikoduya, safsataya boğdular" der.[71] *Türk Yurdu*'ndaki makalesini Türk birliğinin siyasi yönünü tartışmaya açmak için yazmadığını ve zaten bu yüzden bahsedilen maddeyi de makalenin son kısmına koyduğunu söyler.

Fakat onu en çok üzen, bu meseleleri serbestçe tartışma ortamının kalmamış olmasıydı. Rusya'da yaşadığı süre içinde Rusya hükümetinin sürekli kısıtlamaları olsa bile bu fikri devamlı ifade edebilmişti. Sadece okuyucularını değil, Çar hükümetini de böyle Türk birliği fikrine az çok alıştırmıştı. Senelerce gazetelerde, dergilerde makale tarzında, toplantılarda hitabeler ve hikâyeler şeklinde devam eden bir fikrin Türkiye'de yayınlanmasında hiçbir sakınca görmemişti. Şöyle devam eder: "Daha doğrusu senelerce uğrunda çalıştığım bir fikir manzumesinin muhassala-

---

[69] *İnkılap* gazetesinde çıktığı söylenen bu yazıya ulaşamadık.

[70] Ayaz İshakî, "Şimal Türkleri Birlik Etrafında," *Vakit,* no. 2898, 23 Kânunisani/Ocak 1926, s. 5.

[71] Ayaz İshakî, "Türk Zümrelerini Harsda, Medeniyetde Birleştirmek: Ayaz İshakî Bey Ankara'dan Ali Haydar Emir Bey'e Cevap Veriyor," *Vakit,* no. 2856, 12 Kânunievvel/Aralık 1925, s. 3.

sını burada ihtiyarsız meydana atmış oluyordum. Türkiye münevverleri arasında Türkçülüğe muârız bir kimsenin bulunmadığına emin idim. Maatteessüf meseleyi ciddi sahadan ayırmaya çalışanlar, kraldan fazla kral taraftarı olanlar vardı. Benim gibi müsademeye, mübarezeye alışkın bir adama tabii gelen bu haller, siyasetlerden pek haberdar olmayan bizim hariç Türklerinin büyük kısmını son derece müteessir etmiştir ve ben eminim ki, bizim aleyhimizdeki o makaleler pek çok evde gözyaşları dökülmesine ve ümitlerinin sönmesine sebebiyet vermiştir."[72] Aslında yazarımız bundan üç yıl kadar önce yayınladığı "Hariçteki Türklerin Dileği" makalesinde de aşağı yukarı aynı şeyleri yazmış, fakat o zaman bir tepki görmemişti. Demek ki, bu geçen süre içinde Türkiye'nin bu konudaki tavrı daha bir açıklık kazanmıştı. Bu tavır değişikliğini anlamak için 1925 yılı gazetelerine bir göz atmak yeterli olabilir; gazetelerdeki yazılarda devamlı Türk-Sovyet yakınlaşmasından söz edilmekte, Sovyetler hakkında olumlu yazılar yayınlanmakta, Moskova'ya gidip dönen yazar ve sanatçılar izlenimlerini kaleme alarak Türkiye'nin Ruslardan neler öğrenebileceklerini yazmaktaydılar. Böyle bir dostluk havası içinde A. İshakî'nin Sovyetleri rahatsız edebilecek ifadelerin nasıl karşılanacağını tahmin etmek güç olmaz.

Rusya Türklerinde birlik ve dayanışma duygusu mevcut mu?

Acaba Rusya Türklerinin (veya Müslümanlarının) Türkiye'ye olan ilgi ve bağlılıkları Ayaz İshakî'nin iddia ettiği kadar derin miydi? Pan-Türkizm konusunda yazan Rus ve bazı Batılı araştırmacılar bu ilginin daha ziyade Müslümanlık düzeyinde olduğu, Osmanlı Sultanının aynı zamanda İslam Halifesi olması sebebiyle ona belli bir sempati duyulduğu fakat bunun daha ileri gitmediği görüşündedirler. Fransız Araştırmacı Paul Dumont, Rusya'nın Müslüman topluluklarının büyük çoğunluğunun kendilerini Türkiye'den çok Rusya İmparatorluğuna bağlı hissettiklerini, I. Dünya Savaşında tereddüt etmeksizin Çar'ın yanında savaştıklarını

[72] Ayaz İshakî, "Şimal Türkleri Birlik Etrafında," *Vakit,* no. 2898, 23 Kânunisani/Ocak 1926, s. 5.

iddia etmektedir.[73] Ukrayna kökenli araştırmacı Serge A. Zenkovsky (1907-1990) ise Rusya Müslümanlarının her iki tarafa da bağlılık duyduklarını, fakat genelde müteredditi kaldıklarını yazmıştır. Savaşın başında Rusya Müslümanları müftüsü bir bildiri yayınlayarak bu savaşın sorumlularının Türkiye'de gücü ele geçiren Alman taraftarı üç-beş kişi olduğu ve dolayısıyla Rusya Müslümanlarının vatanlarını savunmaları gerektiğini duyurmuştu.[74] Yine de, Kazan'da, Kırım'da ve Türkistan'da Osmanlı Türklerini destekleyen sınırlı bazı girişimlerin olduğu bilinmektedir.[75] Tatarların müceddit ulemasından Musa Carullah, 1923'te Berlin'de yayınlattığı eserinde, Rusya Müslümanlarının bu savaşta tarafsız kalmalarının doğal olduğunu, ileride de tarafsız kalmaları gerektiği yolunda kanaat bildirmişti.[76]

Ayaz İshakî ise Rusya Türklerinin, bazı zorunluluklar dışında, tereddütsüz Türkiye'nin yanında yer aldıkları görüşündedir. Ona göre, saltanat ve hilafet Türkiye'sinin cihat çağrısını Rusya Türklerinin cevapsız bırakmasının sorumluluğu onlara yüklenemezdi. Kuzey Türklerinin mecburiyetle savaşa sürüklenen subay ve erleri Türklerle işbirliği yapabilecekleri

---

[73] Paul Dumont, "Türk Yurdu Dergisi ve Rusya Müslümanları 1911-1914," çev. S. S. Gökgöz, *Türk Yurdu*, s. xxvii-xxviii.

[74] Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge Mass. 1960, s. 123-127.

[75] A. Arşaruni - H. Gabidullin, *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*, Moskva 1931, s. 54.

[76] Musa Carullah, aynen şunları söylemekteydi: "Farz edeyik, bundan son[ra] Rusya hükûmeti Türkiye Devletine harp açtı. Türkiye hükûmeti o takdirde Rusya Müslümanlarından nusret taleb eder ise, bizim hâlimiz ne olur? Burada dört ihtimal vardır: 1. Kur'an-ı Kerim'in âyet-i kerimelerini inkâr etmek. 2. İman ite turub da, Türkiye Devlet-i İslamiyesi üzerine hücum etmek, Rusya Hıristiyanlarıyla beraber Türkiye Müslümanlarına harb açmak. Şu iki ihtimalin hiçbirine bundan son[ra] Rusya Müslümanları inşaallah irtikab etmez. İmanları da, insaniyetleri de şu iki cinayetin her birinden Müslümanları elbette men eder. [..] 3. Din hükmüyle Türklere yardım itüb, devletin [Rusya'nın] ahdini bozmak, muharebede iştirak etmemek, devlet içinde büyük bir ihtilal çıkarmak. Böyle bir ihtimal ehl-i İslamın hiçbirine fayda vermez. Ehl-i İslamın emnlerini harab eder. [..] Dört ihtimalin en kurbi, devletin ahdini, mîsâkın hududlarını tamamen riâye itüb, Rus tarafından da, Türk tarafından da itizâl itüb, bî-taraf kalmak. [..] Millet-i İslamiye ferdlerinin herbiri nerede olur ise, devletin tam hukuklu ehlidir, memleketin emin bir oğludur. Devletine hıyanet etmez, vatanına zarar vermez" (Musa Carullah, *İslam Milletlerine*, Berlin 1923, s. 76-77).

şüphesiyle Rus erkân-ı harbi tarafından Kafkas hududundan alınmış ve Almanya ve Avusturya cephesine sevk edilmişlerdi. Bunların büyük bir kısmı gayet şuurlu olarak esir düşmüştü. Bir kitlesi de Anavatanı[77] muhafaza için Dicle, Fırat sahillerine kadar gelmişler[78] ve Türkiye için şehit olmuşlardı.[79] Savaş sırasında Rusya Türkleri, Rusya'ya getirilen Türk esirlerine kardeş muamelesi yapmayı bir görev gibi görmüştü. Rusya'nın baskılarına, hatta idam tehditlerine rağmen yüzlerce Türk subayı esirlikten kaçırılmış ve binlercesine maddi ve manevi yardım verilmişti. İshakî'ye göre, bütün bu bağ ve ilginin Türklük duygularından kaynaklanmaktaydı. Bunda bütün Türk toplularının inandıkları dinin bir olması da şüphesiz önemliydi. Lakin dinî alaka millî alakaya nispetle çok zayıf ve sönük kalmıştı.

Aralık 1925'te *Vakit* gazetesinde yazdığı "Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek" adlı makalesinde Türk toplulukları arasındaki birlikten bahsederken, sadece kültür bağlarına vurgu yapar; Sovyet dönemindeki gelişmelere pek değinmez. Onun fikrince, eski zamanlarda olmayan birlik ve dayanışma[80] modern dönemde artık bir ihtiyaç olarak

---

[77] Ayaz İshakî'nin Türkiye için "Anavatan" demesi Ermeni araştırmacılar Zaven ve Vartouhie Nalbandyan'ın dikkatini çekmiştir. "Biz Türklerin Anavatanını Orta Asya olarak biliyorduk" demektedirler (Zarevand, *United and Independent Turania: Aims and Designs of the Turks,* Leiden 1971, s. 92-93).

[78] Ayaz İshakî, Birinci Dünya Savaşında Rusya safında savaşa katılıp Almanlara esir düştükten sonra, Türkiye'ye gönüllü olarak gelen ve Bağdat cephesinde İngilizlere karşı savaşan İdil-Ural gençlerinin anısına 1922'de Berlin'de *Üyge Taba* [Eve Doğru] adında bir roman yayınlamıştır. Bu eseri daha sonra Türkiye Türkçesine çevirerek Türkiye'de yayınlanması için Türk Ocakları'na teslim etmiş, fakat eser yayınlanmamış, kaybolmuştur. Bazı dostlarının ısrarı üzerine yıllar sonra eseri yeniden hazırlayarak 1941'de aynı isimle İstanbul'da yayınlamıştır.

[79] Ayaz İshakî, "Şimal Türkleri Birlik Etrafında," *Vakit,* no. 2898, 23 Kânunisani/Ocak 1926, s. 5.

[80] İshakî'ye göre, Orta çağlarda Türk kavimleri Kıpçak grubu, Türkistan grubu, küçük Asya grubu olarak yaşayabilmişler ve her üçü de kendi coğrafi muhitlerinin müsaadesi dâhilinde ve temasta bulundukları komşu milletlerinin iyi kötü tesirleri altında varlıklarını ayrı ayrı sürdürmüşlerdi. Padişah ve vüzerasının keyfi uğruna birbirleriyle kanlı savaşlar yaparak biri birinin memleketini yakmış yıkmışlar, Türklüğün ocaklarını söndürmüşlerdir. Lüzumsuz muharebelerden Türk milleti, Türk medeniyeti ve kültürü büyük zararlar görmüşse de, bu esnada Türklerin düşmanı olan komşu milletler nispeten zayıf olduklarından bu savaşlar Türklük beka ve hayatı noktasından bir tehlike teşkil etmemiş ve yalnız milletin gücünü israf etmekten ibaret olmakla kalmıştır.

görülmeye başlanmış, Türk kabileleri ayrı ayrı gruplar halinde yaşayabilecek bir güce sahip olmadıklarının farkına varmışlardı. Bu sebeple, ayrılığa değil, birleşmeye, aralarında ortaklık sağlayan noktaların bulunmasına gerek duyulmaktaydı. Bu duygu millî hayatın devamı için, kendiliğinden ve aynı zamanda bütün Türk topluluklarında meydana gelmişti. Bu duygunun gücü, toplulukların uğrayabilecekleri felaketin yakınlığı ile orantılıydı. Düşmanları tarafından sıkı bir zincir altına alınan Türk kavimleri (mesela Kazan Tatarları) yalnız kendi kabilelerinin gücüyle varlıklarını koruyamayacaklarını anlamış ve ayrı kalan kan kardeşlerini aramaya başlamışlardı. Bu toplulukların şuurlu münevver zümresi Türkçülük fikrine sarılmışlardı. Böyle bir tehlikeyi yakından hissetmeyen Türk topluluklarında ise bu duygu pek gelişmemişti.

A. İshakî, "biz [Kuzey Türkleri] bugün milletimizin inkıraza doğru yürüdüğünü, nasıl bir uçuruma doğru ilerlediğini görüyoruz ve bunun içindir ki, her saat, her dakika bu meseleye başkalarına nispeten daha fazla ehemmiyet veriyor ve asabiyet gösteriyoruz. Bir ayağımız felaket uçurumunda uzaktaki kardeşlerimizden imdat istiyoruz ve feryat ediyoruz. Biz kabilevî siyasete kurban olduğumuzdan olmalıdır ki, Türk topluluklarının eski zamanlardaki ayrı ayrı yaşayabilmelerine imanımız zayıflaşmış ve yalnız birlikte kuvvet bulabileceğimize itimat etmişiz" diyerek birlik ve beraberliğin önemine dikkat çekiyordu. Bu hislerini. "Ben felaketi en yakından görenlerdenim. Felakete karşı en acı feryat ve endişe ile isyan edenlerdenim" diye açıklıyordu.[81]

Kendi tecrübelerine dayanarak Türk topluluklarının büyük çoğunluğu kendini Türk hissettiğini ve birbirine karşı bağlılık duymaktaydı. Bu toplulukların ortak bir edebiyata sahip olduklarını göstermek için, Fuzuli divanı, Yazıcıoğlu'nun *Muhammediye*'si, Âşık Garib, Seyid Battal Gazi hikâyeleri ve Nasreddin Hoca fıkralarının aynı ruh ve etkiyle Kazakistan, İdil Boyu, Türkistan, Azerbaycan ve Anadolu'da okunduğuna ve halkın edebî terbiyesine hizmet ettiğine dikkat çekiyordu. Onun fikrince, bütün Türk toplulukları Türkiye'yi kendi bağımsız memleketleri gibi hissediyor, Türkiye'nin askerî ve siyasi kahramanlarını kendi kahramanları gibi yüceltiyor, saygı duyuyor ve onlarla övünüyorlardı. İdil-Ural bölgesinde

[81] Ayaz İshakî, "Türk Zümrelerini Harsda, Medeniyetde Birleşdirmek," *Vakit,* no. 2856, 12 Kânunievvel/Aralık 1925, s. 3.

Plevne kahramanı Osman Paşa, Süyümbike derecesinde millî bir kahraman olarak görülüyordu. Onun hakkındaki değişik türkü ve şarkılar köylere kadar dağılmıştı. Ahmed Midhat Efendi'nin eserleri Kuzey Türkleri arasında büyük bir ilgiyle okunuyordu. Sade dille yazılan Türk eserleri, özellikle Namık Kemal, Ziya Paşa ve Mehmed Emin Bey'in yazdıkları çok okunuyordu. *Vatan* piyesi Tatar tiyatrosu için tercüme edilmiş ve çok defa sahnelenmişti. Mehmed Emin Bey'in şiirlerinden bazıları okullardaki okuma kitaplarına bile girmişti.

Çocukluğunda Seyid Battal Gazi hikâyeleri, *Altı Parmak* ve *Muhammediye* kitaplarını okuyarak yetiştiğini söyleyen A. İshakî, kendisinin ve yakın çevresinin Türk edebiyatına olan ilgisini şu cümlelerle dile getirir: "Daha sonra Ahmed Midhat Efendi romanlarına başladım. Osmanlı, Azeri, Özbek, Kırım lehçesiyle yazılan kitapları okumak için hiçbir vakit hiçbir kimseden Türkçe dersi almamıştım. Bizim devrin bütün münevverlerinin edebî terbiyesi aşağı yukarı bu tarzda olmuştur. 19 yaşında iken Rusça tahsili için mektebe girdiğim zaman, daima İstanbul mecmualarını okuyorduk. Aynı zamanda Paris'ten *Meşveret*, *Mizan*, Mısır'dan *Türk*, Kıbrıs'tan bilmem ne gazetelerini takip ediyorduk. Ve ekserimiz istibdadın aleyhinde idik ve bunun için Rusya'da 1905 senesinde az çok hürriyeti matbuat meydana gelip kaleme sarıldığımız zaman, gerek Rusya'da, gerek Türkiye'de istibdadın aleyhtarı olarak, fikirlerimizi halkımıza telkine başlamıştık ve hürriyetin bahşettiği hava içinde Abdullah Tukay, Mecid Gafurî gibi halkçı şairlerimiz meydana gelmişti. Bunlar tabiatıyla müstebit Abdülhamid Türkiyesinden ilham alamıyorlardı. Halkçılığa, millîyetçiliğe tamamen yabancı Abdülhak Hâmid Bey'in *Tarık bin Ziyad*'ı, Fikret'in *Rübâb-ı Şikeste*'si ne okunuyordu, ne anlaşılıyordu. Ne de bunlar bizim ruhumuza bir gıda veriyordu."[82] Yazar şunları da ekler: Türkiye'de Meşrutiyet ilanı bütün Türk illerinde büyük bir bayram gibi kabul edilmişti. Kuzey Türklerinin yazarları, siyasi önderleri, tüccarları, muallimleri ve talebeleri kafile kafile Türkiye'ye harekete başlamış, burada yeni gıda, yeni ruh aramaya gitmişlerdi.

İshakî bundan sonra, Rusya'da 1907 yılı ortasından itibaren ortaya çıkan baskı döneminde Rusyalı Türk aydınların uğradığı baskılardan söz

[82] Ayaz İshakî, "Şimal Türkleri Birlik Etrafında," *Vakit*, no. 2898, 23 Kânunisani/Ocak 1926, s. 5.

eder. Bunlardan bazıları Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm taraftarı olmakla suçlanarak takibe uğramışlar, Türkiye ile münasebette oldukları ortaya atılmış, Türkiye'de tahsil gören muallimler görevlerinden çıkarılmışlardı. Türkiye'de basılan bir kitap bir okulda bulunsa o okul kapatılabiliyordu. Türkiye ile kültürel ilişkileri tamamen koparmak için Arap harfleri yerine okullarda eğitimin Rus alfabesiyle yapılması için emirler verilmişti. Bu dönemde Rusya Türkleri yeniden Ruslaştırma siyasetiyle mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Türkiye Türklerinden bazılarının bütün bu durumları bilmeden ve göz önüne almadan konuştuklarına dikkat çeken İshakî, şu şekilde devam eder: "Bizim için Rusya'da siyaset kapıları tamamen kapanmış olduğu gibi, bütün hareketlerimiz, kitaplarımız, neşriyatımız, mekteplerimizin daima Rus memuru, Rus tazyiki altında olduğunu unutuyorlar."[83]

Rusya Türklerinin Türkiye'ye karşı olan sempati ve ilgilerine karşılık, aynı ilgiyi Türkiyeli aydınlardan göremediklerinden yakınan A. İshakî, Meşrutiyet devrinde Türkiye Türklerinin hariçteki Türklerin ruhlarını anlayan büyük bir yazar, şair veya sanatçı çıkaramadıklarını ve onları kendi eksenlerinde döndürecek bir çekim gücüne sahip olamadıklarını söyler. Abdülhak Hâmid ve Tevfik Fikret gibi dili ve ruhu Türklüğe yabancı olan yazarların Kuzey Türklüğünde yer tutmadıklarını belirtir. Buna karşılık, *Türk Yurdu* dergisi Kuzeyde büyük bir ciddiyetle takip edilmiş, oranın Türkçüleri bu dergiyi kendi fikirlerinin tercümanı sayarak maddi ve manevi yardımlarda bulunmuş, derginin Türk lehçelerini birbirine yaklaştırma siyasetine arka çıkmışlardı. Fakat Birinci Dünya Savaşının çıkması bu ilişkiler kesintiye uğratmıştı.[84]

Türk birliğinin önündeki engeller

1925 yılı Aralık ayında *Vakit* gazetesinde yayınladığı "Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler" adlı yazısında Türk birliğinin yalnız Cengiz Kağan devriyle sınırlı kaldığını, ondan sonra hiçbir zaman gerçekleşemediğini yazar. A. İshakî, (belki de önceki yazısının uğradığı sert tepkileri de göz önüne alarak) siyasî ve coğrafi anlamda bir birliğin söz

[83] A. İshakî, a.g.m., s. 5.
[84] A. İshakî, a.g.m., s. 5.

konusu olmadığını daha makalesinin başında belirtir. Türk birliğinin önündeki engelleri, uzaklık, kabile gururu, lehçe ve şive farkları, siyasi ve iktisadi çıkarlar, dinî-mezhebî ayrılıklar ve ortak bir düşmanlarının olmayışı şeklinde sıralar. Bu engelleri bir bir izah ettikten sonra iyimser bir tablo çizerek bunların yakında ortadan kalkacağını ileri sürer.[85] A. İshakî, bu engelleri şu şekilde sıralar:

Aradaki mesafenin uzak olması: Türk toplulukları arasındaki uzaklık durumu, eski dönemlerde kültür birliğinin sağlanmasında önemli bir engel oluşturmuştu. Fakat artık basın, yayın, edebiyat ve tiyatro gibi yeni ortaya çıkan vasıtalar sayesinde milletin ortak malı olan kültür zenginliğini bütün Türk topluluklarına yayma imkânı ortaya çıkmıştı; bu birleştirici vasıtalar aracılığıyla bütün Türk kabilelerini bir hedefe ve gayeye sevk etmenin yolu açılmıştı. Dolayısıyla, eskiden birliği engelleyici bir unsur olan mesafe engeli artık ortadan kalkmak üzereydi.

Kabile gururu ve taassubu: Kabile taassubunu Türk Dünyasındaki bir hastalık olarak gören İshakî, o günlerde bunun en yüksek dereceye eriştiğini belirtir. Bolşevik Devriminin ilk yıllarında kabilecilik hastalığının birçok zararları görüldüğünü, İdil-Ural'da bazı hırslı kimselerin Tatarlık-Başkurtluk meselelerini ortaya attıklarını söyler. İshakî bu konuda da iyimserdir: Kabilecilik siyasetinin düşmanlar tarafından kullanıldığının görülmesi, Türk toplulukları içindeki şuurlu zümrenin uyanmasına sebep olacak, bu siyasetin ne derece zararlı olduğu bütün millet fertleri tarafından anlaşılacak ve halkın aydınlatılmasıyla bu sorun günden güne azalacaktı.

Lehçe, şive farkı: Lehçe ve şive farkını kaldırıp atmanın kolay bir iş olmadığını belirttikten sonra, Türk kehçelerini birbirine yaklaştırmak için ciddi ve bilinçli bir çalışmaya ihtiyaç olduğunu, bu işe Güney Türk lehçesinde tasfiye yapmakla başlamak gerektiğini öne sürer. Türkiye'de kurulmasını teklif ettiği kültür merkezi işte bu meseleyle uğraşmalıdır. Bu yapılmazsa lehçeler arasındaki uzaklaşma ve ayrışma devam edecek, aradaki farklılıklar gittikçe büyüyecektir.

Siyasi ve iktisadi çıkarlar: Yazar, Karl Marks başta olmak üzere XIX. asrın ikinci yarısındaki düşünürlerin iddia ettikleri "insanların bilinci

[85] Ayaz İshakî, "Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler," *Vakit,* no. 2858, 14 Kânunievvel/Aralık 1925, s. 3.

iktisadi ve içtimai hayat üzerinde etkili olamaz; tersine iktisat insanların içtimai ve iktisadi hayatını belirler" tarzında ortaya attıkları teorinin artık geçerliliğinin kalmadığını savunur. Milletlerin millî ülküler uğrunda iktisadi menfaatlerini feda ettiklerini söyler. Çekoslovaklar için Avusturya İmparatorluğu'nun bir kısmı olarak yaşamak iktisaden daha faydalı olduğu halde, onlar millî ülküleri uğrunda bu menfaatlerini feda etmişlerdi. Rusya İmparatorluğu zamanında ülkenin her tarafında zengin bir hayat sağlamayı başaran Polonyalılar, Estonyalılar ve Finlandiyalılar millî ülküleri uğrunda zengin hayatlarından vazgeçmişler, bağımsızlıklarını kazanmak isteğiyle zorlukları göze alarak devlet teşkilatı yaratmaya koyulmuşlardı. Türklerin birleşmelerine de iktisadi çıkarlar engel oluşturmayacaktı.

Din ve mezhep farklılıkları: Din ve mezhep ayrılıkları da birliğe engel olamazdı. Bunların eski devirlerde ayrılık vesilesi oldukları bir gerçekti. Şiilik-Sünnilik meseleleri uğrunda Türklüğün pek çok ferdi lüzumsuz ve faydasız yere kurban edilmişti. Fakat bu engel de artık ortadan kalkmak üzereydi. Türk topluluklarının büyük bir çoğunluğu, İdil-Ural bölgesi, Kazakistan, Türkistan, Kırım, Çin Türkistan'ı ve Sibirya'da yaşayan Türk kavimleri zaten Sünni mezhebinde idiler. Yalnız Azerbaycan'ın büyük bir kısmı Şii idi. Mezhep bağlılığı, İran Azerbaycan'ında millî birliğe zarar verebilecek derecede etkili olsa da, Kafkasya'da mezhep sorunu artık eski gücünü yitirmiş, millî ideal birliği iki mezhep bağlılarını birbiriyle bütünleştirmişti.[86]

Tarikat ve zaviyelerin Türk Dünyasındaki rollerini de bu başlık altında değerlendiren İshakî, tasavvufun Kuzey Türkleri arasındaki rolünün Osmanlı Türklerine göre daha farklı ve olumlu yönde geliştiğini ileri sürer. Rusya'daki tarikatlar, millîyeti muhafaza etmek açısından oldukça büyük faydalar sağlamıştı. Troysk şehrinde Şeyh Zeynullah Resulî, Çistay şehrinde Şeyh Muhammed Zâkir Efendi, Kazan'da Âlimcan Barudî gibi kişiler tarikat şeyhi olmakla beraber aynı zamanda müderris ve müceddit ulemadan idiler. Bunlar tarikat ve medreselerdeki eğitim faaliyetleri vasıtasıyla halkı Ruslaşmaktan korumuşlardı. Aynı zamanda, medreselere Avrupa bilimlerinin girmesine sebep olmuşlar, yetiştirdikleri âlimler Ku-

[86] Ayaz İshakî, "Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Din ve Mezhep İhtilaflarının Tesiri Nedir?" *Vakit*, no. 2859, 15 Kânunievvel/Aralık 1925, s. 3.

zey Türk kadınlarının erkeklerle eşit olduklarını dinî noktadan aydınlatarak kadınların sosyal hayata katılmasında dinî bakımdan bir sakınca olmadığı fikrinin halka kolayca kabul ettirilmesini sağlamışlardı.

Ortak bir düşmanın olmaması. İshakî'ye göre, bir dış düşmanın saldırısı veya baskısı altında olmaları milletleri uyarmış ve onlarda millî bilincin gelişmesine yol açmıştı. Almanlarla Macarların asimilasyon siyasetleri Çeklerin bir millet olarak meydana çıkmalarına sebep olmuştu. Finlandiyalıların bağımsız ve millî bir kültür geliştirmelerine İsveçlilerin asimilasyon siyasetinden kuşkulanmaları sebebiyet vermişti. Bunun gibi, Rusların Hıristiyanlaştırma yoluyla Kuzey Türklerini asimile etmeye çalışmaları onları uyandırarak millî ruhun gelişmesine neden olmuştu.

A. İshakî, bundan sonra "Türklerin ırkî düşmanları var mıdır?" sorusunu ortaya atar. En başta Çinlileri ve Rusları işaret eder. Türklerin bir kısmı Çin medeniyetinin etkisi altında kalmıştır; bu medeniyet ilk ve orta çağlarda devamlı olarak Türkleri ezmiştir. Çin Türkistan'ında bu felaket hâlâ devam etmekteydi. Rusya'da Çarlık dönemindeki Hıristiyanlaştırma yoluyla asimile etme tehlikesi artık son bulmuştu; ancak Sovyet döneminde siyasi ve kültürel yollarla eritme siyaseti büyük bir başarıyla uygulanmaktaydı. Türkiye Türklerinin düşmanları ise daha fazlaydı. Anadolu'ya gelen Türkler burada bir taraftan Fars ve Bizans, diğer taraftan Arap medeniyetlerinin etkileri altında kalmışlar, neticede Türkiye'de Arap ve Fars karışık Osmanlı isminde bir zihniyet meydana getirmişlerdi. Bu zihniyet Türkler arasında millî duyguların gelişmesini uzun süre (Meşrutiyet dönemine kadar) engellemişti. Birinci Dünya Savaşı birçok meselelerin üstünü açtığı gibi Osmanlılık siyasetini de tamamen iflas ettirmiş, İstiklal Savaşı ise devleti yaşatacak gücün ancak millîyette ve Türkçülükte olduğunu ortaya koymuştu. Kısacası, Türk topluluklarının hepsi düşman kuvvetleri ile çevriliydi. Dolayısıyla Türkler daima düşmanlarının saldırısından kendilerini korumaya hazır durumda olmalı ve bu mücadeleyi manevi vasıtalarla (kültürel bakımlardan) yürütmeliydiler. Türk kavimleri eskiden olduğu gibi tek başına mücadele edecek olurlarsa, diğer milletlerin etkisi altında millîyetini kaybederek yeryüzünden silineceklerdi.

Türk birliği fikrine itirazlar

Onun bütün bu iddialarının tepkisiz kalmadığı görülmektedir. İstanbul'daki *Vakit* gazetesinde yazan Ali Haydar Emir, A. İshakî'nin Türk illeri arasındaki birlik duygusu ve bilinci olduğu yönündeki iddialarını eleştirir.[87] Arada çıkan münakaşa *Vakit* gazetesinde karşılıklı olarak devam eder.[88] A. Haydar Emir, daha birkaç yıl önce Azerbaycan'ın bağımsızlığını yitirmesini örnek göstererek, İshakî'nin iddia ettiği birlik duygusundan eser olmadığını savunur. A. H. Emir'e göre, Kuzey Azerbaycan'ın başına gelen felaket, orada yürütülen gafil bir hatanın bir sonucuydu. Azerbaycan, üzerindeki baskı kalkar kalkmaz Türkiye ile birleşecek yerde, bağımsızlığını ilan ettiyse, bunun sebebi iddia olunduğu gibi "aradaki uzaklık" değildi.

A. Haydar Emir, diğer Türk illerinin durumunu da şu şekilde özetler: Güney Azerbaycan daha dalgın ve daha mefkûresizdi; Türklerle meskûn olan ve Türkiye'yi Kuzey Azerbaycan ve Hazar Denizine uzatacak kısa yolu oluşturan bu ülke, cehalet ve taassup yüzünden Türklükten uzak, Farslığa yakın duruyordu. İdil Türklüğü üç parça halindeydi: Kazan, Başkurt ve Çuvaş illeri. Yan yana olan bu üç cumhuriyet, Türkiye ile birleşmek bir yana (zaten A. İshakî'nin böyle bir iddiası yoktu), kendi aralarında bile bir birlik oluşturamamıştı. Yazar, buradan sözü Orta Asya'daki Türk kavimlerinin parçalanmışlığına getirir. Ona göre, Ruslar Orta Asya Türklerini ayırmadan önce onlar kendilerini parça parça etmişlerdi. Beş kısma ayrılmış olmaları Rusların ayırma siyasetinden değil, Türklerin gönüllerinde, geleneklerinde ve ruhlarında aranmalıydı. A. Haydar Emir eleştirilerini şu sözlerle sürdürür: "Ben eminim ki, Ruslar bütün Orta Asya'yı tek bir cumhuriyetin bayrağı altında birleştirmek isteseydiler, buna yerliler bütün kudretleriyle mani olacaklar, birleşmeyecekler, birbirine düşman komşu halinde yaşamayı tercih edeceklerdi. Yine Kazan vekayiinde gördük ki, cehl ilimle kalkıyor, fakat ihtirasın imhası hiç birşey ile mümkün olmuyor. İskemleden tahta kadar oturacak bir tahta parçasına en aziz millî değerleri feda eden liderlerin arkasında bu

[87] Ali Haydar Emir, "Ayaz İshakî Bey'e," *Vakit*, no. 2869, 25 Kânunievvel/Aralık 1925, s. 4.

[88] Ali Haydar Emir, "Ayaz İshakî Bey'e: Türk Dünyasında Lehçe Farkı," *Vakit*, no. 2888, 13 Kânunisani/Ocak 1926, s. 5.

millet daha çok ıstırap çekecektir." İshakî'ye atıf yaparak, aradaki uzaklık ile birlik arasında hiçbir ilişki olmadığını söyler; birleşmeye engel uzaklık olsa idi, birbiriyle bitişik olan Türk ülkelerinin birleşmeleri gerekirdi.[89]

Kendisini "romantik Turancı" değil, "realist Türkiyeci" olarak tanımlayan Ali Haydar Emir'e göre Türk topluluklarıyla siyasi birlik oluşturma fikri bir hayaldi ve uğraşmaya değmezdi. Ulaşılabilecek hedef, bunlar arasında kültür birliğini sağlamak olmalıydı. Bunu sağlamak için, her şeyden önce dil birliğinin sağlanması gerekiyordu. Ayaz İshakî ve onun gibi düşünen aydınlar, Türk topluluklarının siyasi birliğine engel olan etkenleri tespitle uğraşmayı bırakıp öncelikle, dil birliği önündeki engelleri belirlemeli ve bunları ortadan kaldırmaya çalışmalıydılar. "Türk illerinin fikriyatını sevk ve idare eden münevverler bununla uğraşırlarsa faziletlerini müspet bir mecraya dökmüş olurlar" der.[90]

Bu tartışmaya Azerbaycan Türklerinden Mehmed Emin Resulzade de katılır.[91] Ayaz İshakî'ye destek vermekle birlikte onun bazı görüşlerine katılmadığını da belirtir. İshakî'nin yazısı üzerine büyük bir gürültü koparılmasını onun yanlış yaklaşımına bağlar: Hariçteki Türkler kurtuluşlarını kendilerinden değil de Türkiye'den bekleyip dururlarsa olacağı buydu; bu tavır onların girişim ve hareket kabiliyetleri zayıfladığı gibi, arzu edilmediği halde (İshakî'nin durumunda olduğu gibi) Türkiye'nin işlerine burnunu sokmakla suçlanacaklardı. Onun için, siyasi birlikten önce kültür birliği yolunda çalışmalı, Türk illerini kültür birliğine götürecek usûl ve çareler düşünülmeliydi. Ayaz İshakî'nin de aslında bunu kastettiğini belirtir.

Resulzâde'nin asıl eleştirisi Ali Haydar Emir'in sergilediği tavra yönelikti. Resulzâde'ye göre, A. H. Emir dış Türklerin Türkiye'ye karşı duydukları yürekten bağlılığı şüpheler altına alan yaklaşımı yetersiz ve yanlış bilgiden kaynaklanmaktaydı, bu sebeple, her şeyden önce Türkiye

---

[89] Ali Haydar Emir, "Ba'd, Mesafe, Hazerizm," *Vakit,* no. 2875, 31 Kânunievvel/Aralık 1925, s. 4.

[90] Ali Haydar Emir, "Ayaz İshakî Bey'e: Birliğe Mani Diğer Sebepler," *Vakit,* no. 2892, 17 Kânunisani/Ocak 1926, s. 4.

[91] Resulzâde Mehmed Emin Bey, "Türk Birliği Etrafında Cereyan Eden Münakaşa: Azerbaycan'da Türk Düşmanlığı Var mıdır?" *Vakit,* no. 2881, 2 Kânunisani/Ocak 1926, s. 3.

ve Türk Dünyası aydınları arasında "medenî teârüf" (birbiri hakkında doğru ve yeterli bilgi sahibi olmalarını kastediyor) gerektiğini söylemekte idi. Ali Haydar Emir'in Azerbaycan'ın yakın tarihi hakkında gösterdiği "vukufsuzluk", bu "teârüf"ün ne kadar geri bir durumda olduğunu gösteriyordu. Bu bilgisizlik aşılmadan kültür birliğinden veya siyasi birlikten bahsetmek anlamsızdı.[92] Zaten, Ayaz İshakî de Ali Haydar Emir'in Türk Dünyasını bilmediğini ve masa başından konuştuğunu ve bu konuda duyarlı olanların duygularını rencide ettiğini söylüyordu.

Türk kadını konusunda atılan hızlı adımlar

1926 yılı başında *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan "Türk Kadını" adlı makalesinde, Ayaz İshakî, Türk kadınları konusunda son yıllarda atılan hızlı adımların yaratabileceği sakıncaları dile getirir. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, A. İshakî kadın meselesine hassasiyetle eğilen ve değişik vesilelerle kadın haklarını savunan bir yazardır. Tatar kadınlarının ona karşı derin bir hürmet ve takdir duygusu besledikleri görülmektedir. İshakî, "Türk Kadını" adlı makalesinde, Türkiye'de toplum hayatında yapılan değişikliklerin, doğal olarak kadınlar dünyasını da etkileyeceğini söyler. Bu reformlar zorunluydu ve ister istemez bu mücadeleye girmek, sosyal hayatın en acı yaralarına ilaç sürmek gerekir. Bununla beraber, bazı endişelerini de dile getirmeden edemez. Kadınların yüzlerini açması, hayat arkadaşını seçmede özgür olması, eski geleneklerin kurbanı olan yaşlı kadınları ve anneleri kaygılandırabilir, onlarla gençlerin aralarını açabilir, genç kız ve gelinlerin erkeklerle tiyatro ve sinemalara gitmeleri eski nesli gücendirebilirdi. Çocuk terbiyesindeki farklı anlayış ve uygulamalar, ihtiyarlarla gençler, muhafazakârlarla asrîler arasında uçurumlar açabilirdi. Dolayısıyla, bu girişimleri yaparken millîyeti zayıf düşürmemek için yeniliğin hareket çizgisini sınırlamak, eski hayattan neleri terk ve neleri tercih etmek gerektiğini çok iyi belirlemek gerekir.[93] Görüldüğü gibi, A. İshakî bu meseleye de millîyeti muhafaza noktasından bakmaktadır.

---

[92] Resulzâde, a.g.m., no 2882, 7 Kânunisani/Ocak 1926, s. 3.

[93] Ayaz İshakî, "Türk Kadını," *Türk Yurdu*, III/15, Kânunisani/Ocak 1926, s. 335-342.

Ayaz İshakî, millî gelenekleri zayıflatacak Avrupaî terbiye ve tesirlere karşıdır. Aynı zamanda, "Bizans'tan kalma" bir zihniyet olarak gördüğü bir anlayıştan da son derece rahatsızlık duyar. Bu, bir kısım kadınların hayata, hayattaki yerlerine ve görevlerine bakışıyla ilgilidir. Kadınların kendilerini hayatın bir süsü olan gül ve oyuncak gibi görmelerini kabul edemez. Ailenin hayatını kazanmak görevinin tamamen erkeğe ait olarak görüp kendilerini bundan uzak ve alakasız saymalarını doğru bulmaz. Bütün bunlar, sarayın kokmuş ve çürümüş hayatından akarak, paşaların ve saray çevresinin haremlerine, oradan da orta sınıf memur ailelerine kadar sızan harem zihniyetinin kalıntılarıdır. İshakî, kadının meslek sahibi olmasını çok önemli görür. Ailede eşit haklara sahip olmak isteyen bir kadın her şeyden önce kadınlığıyla uyumlu bir uzmanlık ve mesleğe sahip olmalıdır. Kadının bir uzmanlığı ve mesleği olması onun sosyal yerini güçlendirmesi bakımından çok önemlidir.

Bu konuda Avrupa kadınlarını ve kendisinin çok yakından tanıdığı Rus kadınlarını örnek göstermekteydi. Rusya'da kadın hareketi epeyce eskiydi ve orada kadınlar hayli bir yol almışlardı. Türklerin onların deneyimlerinden faydalanmaları mümkündü. Rus istatistiklerine göre ilk ve ortaokul öğretmenlerinin %70'i kadınlardan oluşuyordu. Köy, kasaba ve şehirlerdeki doktorların %40'ı kadındı. Ayrıca, posta, telgraf, kütüphane ve kıraathane memurları çoğunlukla kadınlardan oluşmaktaydı. Türk kadını henüz hak ettiği yeri elde edememişti. Kadınların çalışma hayatına atılmalarına çok büyük ihtiyaç vardı. Türkiye'de köyler ve kasabalar öğretmensiz ve mürebbiyesizdi. Bunun için kız öğretmen okullarının sayısı arttırılmalıydı. Anadolu'daki kadınlar her türlü sağlık yardımından yoksundu. Sağlık alanında yetişecek kadınlar bu boşluğu doldurmalıydı. Bu sayede Anadolu'daki yüksek düzeydeki çocuk ölümlerinin önüne geçilebilir, çocuk terbiyesindeki bilgisizlikler azaltılabilirdi. Köy kadınlarına rehberlik yapacak kadınlar yetiştirilmeliydi; köy kadınını iyi bilen, onun ruhunu anlayan, onun dilini, duygularını yakından tanıyarak aynı dili konuşan kadınlar bu rehberliği yapabilirdi. Köy ve kasabalarda oluşturulacak ilk yardım noktaları, kadın sağlık memurları aracılığıyla çocukların ve köy kadınlarının sağlığı denetim altına alınabilirdi. Bu amaca erişmek için Almanya ve Rusya'da olduğu gibi, kadınlara mahsus sağlık liseleri kurmak, kısa sürede verilecek ortalama tıp bilgileri ve şehir hastanelerindeki stajla onları sıradan ve basit hastalıklarla tanıştırmak faydalı olacaktı.

Latin alfabesi meselesi

Ayaz İshakî'nin asıl kaygı duyduğu ve üzerinde önemle durduğu konu ise Türk dünyasındaki Latin alfabesine geçme eğilimlerinin güç kazanmasıydı. Türkçü fikir ekolünün ileri gelen dil, edebiyat ve tarih uzmanları Latin harflerinin alınmasına karşıydı. 1924'te, Türkçü düşüncenin önderlerinden Necib Âsım, Arap harflerinin millî geleneğin bir parçası olduğunu ve Batı medeniyetini kabul ederken millî yapıyı da korumak gerektiğini yazmıştı.[94] 1926 Kasımında Fuad Köprülü de "harflerimizi değiştiremeyiz" derken bu alfabeyle yazılmış 8-9 asırlık zengin bir edebiyat olduğunu hatırlatıyordu.[95] Bunun hemen arkasından yazan tarihçi Z. Velidi Togan aynı fikirleri daha da güçlü bir şekilde dile getirdi. Latif harflerinin Türkçeye uygulanmasının imkânsız ve zararlı olduğunu söylerken, Latincilik eğilimini millî olan her şeyden uzaklaşma akımının bir parçası olarak görüyordu.[96]

Bu meseleyi Şubat 1926'da yayınladığı "Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese"[97] adlı makalesinde ayrıntılı bir şekilde ele alan A. İshakî, önce Türk dünyasında Latincilik akımının tarihçesini özetler: "Türkiye'de bunların bayraktarları *Tanin* muharriri Hüseyin Cahit Bey, Azerbaycan'da Şahtahtinski, Kuzeyde şair Said Remey idi. Fakat bunlar hiçbir yerde kendilerine taraftar bulamadılar. Latincilik Rusya'da 1923'te güçlü bir şekilde yeniden ortaya çıkmıştı. Azerbaycan Bolşeviklerinin gayretiyle burada Latin harfleri kabul edilmişti. 1924 yılında ise Başkurdistan Bolşevikleri arasında Latinciler ortaya çıkmış, Latin harflerini savunan Şerif Manatok'un gayretleri sonucunda Latin alfabesi kabul edilmişti. 1925'te Rusya'daki bütün Türk ülkelerinde bu konuda çok propaganda yapılmış, fakat Tataristan, Kırım, Türkistan, Latin alfabesini kabul etmekten geri durmuştu.

Yazar, Türkçeyi karşılamada yetersiz kaldığını kabul etmekle beraber, Arap harflerinin devamından yanaydı. Onun fikrince Latin harfleri

---

[94] Necib Âsım, "Harflerimiz," *Anadolu,* Sayı 2 (1924), s. 64-66.

[95] "İstanbul Türk Ocağı'nda Mühim Bir İctima," *Türk Yurdu*, IV/23, Kasım 1926.

[96] Zeki Velidî, "Türklerde Hars Buhranı," *Türk Yurdu*, IV/24, Aralık 1926, s. 494-509.

[97] Ayaz İshakî, "Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese," *Türk Yurdu*, III/16, Şubat 1926, s. 421-432.

de Türkçenin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalacaktı. Türk dilinde çok miktarda Arapça kelimeler olduğu için, Latin harflerine geçildiğinde büyük zorluklar yaşanacak, imla meselesi hiçbir zaman çözümlenemeyecekti. Latin harflerinin tek üstünlüğü teknik faydasıydı. Ancak, harf meselesi yalnız teknik bir mesele değildi. Bu bir kültür meselesiydi ve buna geniş ve millî bir noktadan bakmak gerekiyordu. Türkler, Arap alfabesini bin yıldır kullandıkları için bu harfler millî gelenek hâlini almış, bu süreçte büyük bir Türk edebiyatı meydana gelmişti. Bunu bırakmak milletin bir köşesini kırmak demekti. Latin harfleri kabul edildiğinde, bunlar 50 yıl sonra Orhun kitabeleri ve Uygur yazılı eserleri gibi sadece uzmanların elinde kalacaktı.

İshakî'ye göre, Rusya Türklerinin Latincilik hareketi onların kendi düşüncesi değildi; aksine siyasi sebeplerle dışarıdan dayatılan bir fikirdi. Rusya'da Arap harflerinin Türk dillerine uygun olmadığını ortaya atan kişi, meşhur misyoner N. İ. İlminski (1822-1891) idi. Bu zât, Arap harflerinin Türk diline uymadığını gerekçe göstererek Kazaklara Rus harflerinden uydurma bir alfabe meydana getirmiş, bu alfabeyle ilköğretim için kitaplar yayınlamıştı. Onun amacı, İdil Boyu, Türkistan, Kazak-Kırgız kabileleri ile Türkiye'yi birbirinden ayırmaktı. Yerli aydınlarının elbirliğiyle çalışması sonunda bu girişim sonuçsuz kalmıştı. Kazakistan'da Rus harfleri kabul edilmemiş, aksine Kazak talebeleri Kuzey Türklerinin mektep, medreselerini doldurmuş, diline ve harflerine millî bir taassupla sarılmıştı.[98]

Henüz kesinlik kazanmayan alfabe meselesinin Türk Dünyasının birliği açısından ne kadar önemli olduğunu anlatmaya çalışan A. İshakî, Arap alfabesinin bütün Türk kabilelerini birbirine bağlayan iplerden biri olduğuna dikkat çekti. Türkiye'de yayınlanan kitapların bütün Türk ülkelerinde okunması bu harf birliğine bağlıydı. Türk kabilelerinin hangisi olursa olsun Latin harflerini kabul etmesi bu birliği kıracak ve kültür birliğine darbe indirecekti. Latin alfabesi kabul edildiğinde her kabilenin kabul ettiği alfabe başka başka olacaktı. Dolayısıyla, her kabilenin yayınladığı kitap sadece o kabilede okunacak, komşu kabilelere tamamen yabancı olacaktı. Böylelikle, her kabile ayrı mektepli, ayrı edebiyatlı küçük

[98] A. İshakî, a.g.m., s. 428.

bir milletçik olarak kalacak ve bunun sonucunda, büyük medeniyet sahibi olan milletlere kültür bakımından mağlup olacak ve asimile olacaktı.

Alfabe meselesi Türk illerinde Sovyetlerin talimatıyla kesinleştirildikten sonra bile Ayaz İshakî, bu konudaki duruşunu değiştirmedi. 1939'da Romanya'da yayınlanan *Emel* mecmuasının Latin harflerine geçmesini şiddetle eleştirdi. Müstecip Ülküsal'a gönderdiği mektupta bu hareketi millî mücadele cephesinden ayrılmak, Bolşeviklerin kuyruğuna takılmak, şuursuzluk, hatta millî davaya ihanet olarak niteledi.[99]

Ayaz İshakî, kızı Saadet Hanım (Çağatay) ile beraber (Kaynak: Hadi Şenol, *Prof. Dr. Saadet İshaki Çağatay'ın Yaşam Öyküsü,* İstanbul 2007, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı).

[99] Müstecip Ülküsal, *Kırım Yolunda Bir Ömür: Hatıralar,* Ankara 1999, s. 253.

Hayal kırıklığı ve sessizlik

Alfabe hakkındaki makalesi İshakî'nin Türk basınındaki son önemli yazısıdır. Düşündüklerini pervasızca ifade etmesi yüzünden *Türk Yurdu* dergisindeki işinden ayrılmak zorunda kalmış, maddi sıkıntılar içine düşmüştür.[100] Kızı Saadet Çağatay bu durumu: "Çok geçmeden malum kuvvetler yönünden gelen sebeplerden ötürü, [İshakî'nin] geçim yolları daralmış veya kapanmıştı" sözleriyle ifade etmektedir.[101] Bu dönemde Türkiye'deki Türkistanlı ve Azerbaycanlı liderler de benzer zorluklar yaşıyorlardı. Rusya'dan gelen Türklerin derneklerinin faaliyet alanları kısıtlanıyor, çıkardıkları dergiler zararlı yayınlar oldukları gerekçesiyle kapatılıyordu.[102] Bunda Sovyet hükümetiyle iyi ilişkileri sürdürme isteğinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

1926 yılı Haziran ayında İstanbul'a taşınan Ayaz İshakî, üzüntülü ve maddi sıkıntılar içinde hayatını sürdürmeye çalışır. İşte tam bu sırada, Polonyalı Josef Pilsudski'nin[103] daveti ile bu çileli hayatı sona erer. 1927 yılı Sonbaharında Varşova'ya gider.[104] Avrupa'da onu aktif bir siyasi ve kültürel hayat beklemektedir. Rusya mahkûmu milletlerin bağımsızlığı için çalışan Promete hareketinin faaliyetleri çerçevesinde, 1928'den başlayarak *Millî Yul* (1930'dan sonra *Yaña Millî Yul*) dergisini çıkarır. II. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Almanların Varşova'yı işgal etmeye başlamaları üzerine Eylül 1939'da Romanya'ya sığınır ve bir müddet orada kaldıktan sonra İstanbul'a, oradan Paris'e ve nihayet İstanbul'a gelir, bundan sonra vefatına kadar Türkiye'de yaşar.[105]

---

[100] Saadet Çağatay, "Muhammed Ayaz İshakî," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, s. 275-277.

[101] S. Çağatay, a.g.m., s. 277.

[102] Lowell Bezanis, "Volga-Ural Tatars in Emigration," *Central Asian Survey*, II/4 (1992), s. 77.

[103] Józef Klemens Piłsudski (1867-1935), Polonya Cumhuriyeti'nin devlet başkanı (1918-1922) ve iki dünya savaşı arası dönemde Polonya ve Avrupa siyaset sahnesindeki en önemli şahsiyetlerindendi.

[104] S. Çağatay, "Muhammed Ayaz İshakî," *a.g.e.*, s. 279-280.

[105] Müstecip Ülküsal, "Ayaz İshakî İdilli," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, s. 314.

Vefatına kadar olan 15 yıllık süre içinde gazeteci olarak elverişli bir zemin bulamadığını ve bu yüzden sadece edebî faaliyet ile yetinmek zorunda kaldığını biliyoruz.[106] Bu dönem onun için bir sessizlik zamanı olmuştur. Türkiye'de gördüğü Batı hayranlığı onu rahatsız ediyordu. 1940'lı yıllarda millîyetçi unsurlara ilgi gösterilmediği için Ayaz İshakî'ye de önem verilmemiş, hatta faaliyetleri takibata uğramıştır.[107] 1948'deki bir konuşmasında, Türkiye'nin son dönemlerde "fenâ fi'l-ecnebîlik" hastalığına yakalanarak millî benliğinden uzaklaştığından söz ediyor, emeklerinin boşa gittiğini söylüyordu.[108] Bununla beraber, bu senelerde hâkim olan ruh hâlinin geçici bir hastalık olduğuna, gelecekte kendini arama ve özünü bulma akımlarının doğacağına inanıyordu.

Sonuç

İshakî, fikrî tecrübelerinin en olgun çağına ait fikir yazılarını Türkiye'de, Türk basınında yayınlamıştır. Alışılmadık fikirleri ve zengin kişiliğiyle Türk aydınları üzerinde uyarıcı bir etki yapmış, yazdığı yazılarla değişik bakış açıları sunmuştur. Rusya'dan gelen diğer bazı aydınlar gibi, İshakî de halkçılık akımını ve özellikle bunun edebiyattaki yansımalarını Meşrutiyet dönemi Türk aydınlarına tanıtmaya gayret etmiştir. Osmanlı aydınlarına Rusya Türklerinin hayatı ve bu hayatın felsefi temelleri hakkında ilk elden bilgiler vermeye çalışmıştır. Tatar edebiyatını Türklere tanıtmak ve Osmanlı Türklerinin Rusya Türklerini doğru bir şekilde tanımasını sağlamak için çaba sarf etmiştir. Edebiyatçı kişiliği ve etkili hatipliği sayesinde dönemin bazı genç aydınlarını etkilediği kesindir.

Ayaz İshakî'nin daha ziyade bir eylem adamı ve duygusal yönü ağır basan bir yazar olduğunu hatırda tutmak gerekir. Tarihî olaylara dair verdiği bilgilerin doğruluğu tartışılabilir. Ancak, onun yaşadığı dönemdeki olayların bizzat içinde yer alan ve yakından takip eden biri olarak

---

[106] Ali Akış, "Anılar," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, Ankara 1979, s. 11.

[107] Howard Eissenstat, "Turkic Immigrants / Turkish Nationalism: Opportunities and Limitations of a Nationalism in Exile," *Turkish Studies Association Bulletin*, XXV/2 (Fall 2001), XXVI/1 (Spring 2002), s. 46.

[108] 1 Ekim 1948'de İstanbul'da plağa söylediği sözlerden (Muhammed Ayaz İshakî, "Ellinci Yıl Jübilesi," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, s. 254).

Meşrutiyet Dönemi fikir hayatı ve Sovyetlerin ilk dönemi hakkında verdiği bilgi ve yorumlar son derece önemlidir. Ayaz İshakî daima serazat ruhunu muhafaza eden biridir. Bu sebeple, onun fikirlerine nihaî gerçeklermiş gibi bakmamak gerekir. Çoğu zaman onun amacı belli bir konuyu ortaya atmak, bu hususta bir fikir ileri sürmek ve bunun tartışılmasını sağlamaktır. Bu özelliği yüzünden, fikirlerini en uç noktaya kadar götürür, muhatapları üzerinde uyarıcı bir etki yaratır. Onun metodu, daha gençlik yıllarında, medreseden öğrenip geliştirdiği "münazara" usulüdür. Bunu inkılâpçı, sosyalist ve halkçı görüşlerle desteklemiştir. Hakikati öğrenmenin ancak fikir tartışmaları vasıtasıyla mümkün olacağına inanıyordu. 1904 yılında Kazan'da yazdığı *İki Yüz Yıldan Son[ra] İnkıraz* adlı eserinde, "Kazan Tatarları bu şekilde devam ederler ve gerekli tedbirler almazlarsa, iki yüz yıl sonra tamamen tarihten silineceklerdir" uyarısını yapıyordu. Bu son derece kötümser düşünce birçok Tatar aydınını sarsmış, onlarda şüpheler uyandırarak bu fikri eleştirmeye ama aynı zamanda düşünmeye sevk etmiştir.

Eserlerini yazarken hep pratik fayda gözetmiştir. Mücadele arkadaşlarından Necip Asrî'nin de belirttiği gibi, o halk için yazan biriydi. Eserlerini üslup ve doğru bilgi yönünden fazla işlemeye vakti yoktur. Ondan bir ilim adamı titizliğini beklemek haksızlık olur. Eserlerini zor şartlar içinde kaleme almış ve aceleyle matbaaya vermiştir. Bunlardan azımsanmayacak bir kısmı da verdiği konferans metinleridir. N. Asrî'nin ifadesiyle, pek süratle yazan ve müsveddelerini pek az tashih eden biriydi. Fakat onun hemen her makalesi mutlaka bir iddia taşmakta ve meselelere çözüm sunmaktaydı.

Onun diğer bir özelliği de biraz sıkça fikir değiştirmesidir. Meşrutiyet dönemi yazılarında Tatar merkezcidir; Tatarların Osmanlı Türklerine ve diğer Türk topluluklarına kıyasla daha üst bir medeniyet düzeyinde olduklarını, Türk Dünyasının onları takip etmesi gerektiğini savunmuştur. Cumhuriyet döneminde ise bütün yerel farklılıkları yok sayacak kadar ateşli bir Türk birliği taraftarı ve bu birlik için Türkiye'nin rehberliği yanlısıdır. İshakî, Türkiye aydınlarında az rastlanan bazı özellikleriyle de dikkati çekmektedir: Sosyalizmden etkilenmiş olmakla birlikte millî değerlere sıkı bir bağlılık göstermiş, seküler fikirlere sahip olmakla birlikte, bazı konularda (mesela Latin alfabesine geçiş ve kadın özgürlüğü hususlarında) muhafazakâr bir tavır sergilemiştir.

Ayaz İshakî, Meşrutiyet döneminde gördüğü ilgiyi Cumhuriyet döneminde görememiştir; siyasi şartlar buna müsaade etmemiştir. Türk siyasilerini ve aydınlarını yönlendirme çabaları ve Türkiye'nin dış Türklere ilgisiz kalmaması yolundaki telkinleri olumlu karşılık görmemiştir. Tersine, bu konuda yazdıkları tepkiyle karşılanmış, Sovyet ve Türk siyasi çevrelerini rahatsız etmiş, bu da kendisinin yalıtılmasına sebep olmuştur. Sadece millî sınırlar içinde bir siyaset takip eden ve dış Türklere yönelik bir politikayı gereksiz, hatta zararlı olarak gören Türk siyaseti sebebiyle, onun söylemleri takdir edilmemiştir. Bununla beraber, Türk dünyasıyla ilişkilerin kurulduğu son yirmi yıllık süre içinde onun fikirleri yeniden anlam kazanmıştır.

"AYAZ ISHAKI (1878-1954) AND THE EVOLUTION OF PAN-TURKISM IN TURKEY"

Abstract

Turkic intellectuals from Russia contributed a great deal to the intellectual life of Turkey. Ayaz Ishaki (or Gayaz Ishakiy), famous Tatar dramatist, journalist and prolific writer, was one of them. He came to İstanbul in the Young Turk era (1908-1918) and established contacts with the Young Turks. He actively involved in the discussions of language reform and tried to explain the importance of simplified Turkish in enlightening the people. He criticized the elitist tendency of the Ottoman literature by describing it as alien to the Turkish public. He claimed that the Volga Tatars might be a model for the Ottoman Turks to develop their national literature. In the early years of Turkish Republic, Ishaki once again directed his attention to the Turkish public, with new hopes and a new discourse. He tried to direct Turkish public opinion by his critical writings. He urged that Turkey should guide the Turkic World and expressed his thought in how to develop cultural relationship and common grounds with the 'Turks abroad.' He believed that Turkey should deal with the problems of the Turks abroad and develop projects against the Soviet policies to divide the Turks linguistically and other ways. He also expressed his worries about the dangers of rapid reforms concerning Turkish women as well as the risks of accepting Latin alphabet for the Turkic World. Although numerous articles were devoted to the life, literary and political activities of Ayaz Ishaki, there is almost no research on his writings and criticisms in the press of Ottoman Empire and Turkish republic. Therefore, this survey will research and analyze these writings and attempt to define his contribution to the Turkish thought.

Keywords

Ayaz İshakî (or Gayaz Ishakiy), the Volga Tatars, Narodnic movement, modern Tatar literature, Pan-Turkism, Young Turks